

Mountainous Market Place Villages and a Fluid Economy: Reconsidering the Economic Nature of the Proto Elamite Period through Ethnographic Analogy

Rouhollah Yousefi Zoshk¹ , Khalil-Ollah Beik-Mohammadi² ✉, Saeed Baghizadeh³

1. Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Science, Varamin-Pishva Branch, Islamic Azad University, Varamin, Iran. Email: rouhollah.yousefi@iauvaramin.ac.ir
2. Corresponding author, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Babolsar, Iran .Email: k.beikmohammadi@umz.ac.ir
3. Institut für Ur- und Frühgeschichte und Vorderasiatische Archäologie, Universität Heidelberg, Heidelberg, Germany. Email: baghizadeh@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 26 September 2025;

Received in revised form: 20 December 2025;

Accepted: 27 January 2025

Available online: 10 June 2026

Keywords:

Mountainous Regions, Susa, Fluid and Modular Economy, Decentralized Economic Organization, Local Markets.

ABSTRACT

Objective: The dominant models in interpreting the economy of Susa during the Proto Elamite period have primarily been based on analogies with the centralized and redistributive systems of Mesopotamia and the linear trajectory of city-state formation. This study, by raising the question of whether the economic organization of Proto Elamite Susa must necessarily be explained within the framework of a centralized and hierarchical economy, or whether it can be considered an alternative form of economic complexity-along with the complementary question of what role local actors and independent economic units played in shaping Susa's exchange networks-undertakes a critical reexamination of the existing data.

Method: The research method is qualitative and analytical, based on the integration of three main approaches: first, the archaeological analysis of spatial and administrative data from Susa (including seal impression locations, seal typology, and the evolution of clay envelopes); second, the structural analysis of Proto Elamite texts and tablets, focusing on the role and diversity of titles in written documents; and third, the use of ethnographic analogy with fluid, market-oriented, and seasonal economies in contemporary rural-mountain societies, drawing on the economic model of market oriented mountain villages in the Central Zagros (such as the market village of Chelgerd in the foothills of Kouhrang), to formulate an explanatory model for a decentralized economic organization.

Results: The findings indicate that the concentration of seal impressions in storage areas within residential units, the high diversity of seal styles, and the significant reduction in tools related to the control of containers, boxes, and bags, suggest the existence of a multi-agent and modular economy. In this economy, management and economic responsibility were primarily exercised at the level of local units. Furthermore, the evolution of clay envelopes into information-focused tablets and the structural diversity of titles, following a two-tiered pattern of base forms and secondary additions, point to a decreased reliance on long-distance trade and a strengthening of local and face-to-face exchanges.

Conclusions: In summary, this research argues that Proto Elamite Susa should be considered a mature example of an alternative historical trajectory in the organization of a complex economy. It was a fluid, modular, and market-oriented economy, which generated its complexity through the interconnection of independent networks and multiple actors, rather than through institutional centralization and the architecture of authority.

Cite this article: Yousefi Zoshk, R., Beik-Mohammadi, Kh. & Baghizadeh, S., (2026). Mountainous Market place Villages and a Fluid Economy: Reconsidering the Economic Nature of the Proto Elamite Period through Ethnographic Analogy. *Journal of Geographical Studies of Mountainous Areas*, 7 (25), 105-128. <http://doi.org/10.22034/gsma.2026.2083769.1148>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <http://doi.org/10.22034/gsma.2026.2083769.1148>

1. Introduction

The economic organization of Susa during the Proto-Elamite period has long been interpreted within a framework largely derived from Mesopotamian models of centralized, redistributive and hierarchical economies. In this dominant view, urbanization, administrative centralization, monumental architecture and state bureaucracy are taken, often implicitly, as the natural preconditions for any discussion of exchange, craft specialization and the spread of writing. As a result, Proto-Elamite Susa is usually treated either as a peripheral outpost of Mesopotamian urban systems or as a transitional step in a linear evolutionary path “from village to city.” This article critically reassesses that framework in light of recent advances in economic anthropology and social archaeology and asks whether the economic organization of Proto-Elamite Susa must necessarily be explained in terms of a centralized and hierarchical economy, or whether it can instead be understood as an instance of an alternative historical trajectory towards economic complexity. The main objective of the study is to re-read the economic nature of Susa through the lens of a “fluid, modular and market-oriented economy” and to examine to what extent archaeological, textual and spatial evidence points to a decentralized, multi-actor organization of production and exchange. Subsidiary questions focus on the role of local actors and independent economic units, the implications of seal-style diversity and seal-impression distribution, and the structural features of Proto-Elamite text headings for reconstructing the configuration of exchange networks linking Susa to surrounding highland communities.

2. Method

The research adopts a qualitative, analytical approach based on the integration of three distinct but interrelated levels of evidence and interpretation. At the first level, archaeological data from Susa are revisited, including the spatial distribution of seal impressions, typological diversity of seal styles, their occurrence in domestic and storage contexts, and the transformation of clay envelopes into information-oriented tablets. The aim here is to reconstruct patterns of control, storage and movement of goods and to assess whether the concentration of administrative devices reflects political centralization or rather the episodic convergence of independent exchange networks. At the second level, a structural and content-based analysis of Proto-Elamite texts and tablets is conducted. Special attention is paid to the function and

diversity of headings, their two-tiered structure (basic forms plus secondary modifiers) and their sensitivity to time, place and transactional context. This analysis allows us to evaluate the degree of flexibility, decentralization and modularity in the administrative organization, and to explore how far the recording system supports localized decision-making rather than top-down bureaucratic command.

The third level employs an ethnographic comparative approach, drawing on fluid, seasonal and market-oriented economies in contemporary mountain–village settings, especially in the central Zagros. The early twentieth-century mountain village of Chelgerd in Kuhrang serves as a key case study. Despite its small physical size and limited permanent population, Chelgerd periodically turned into a highly dynamic economic hub hosting dozens of shops, workshops and service units catering mainly to mobile pastoral groups. Exchange activities were tightly scheduled according to migration calendars and seasonal demand, and the spatial concentration of economic practices did not presuppose permanent urban infrastructure or strong formal institutions. In this study, ethnographic comparison is explicitly used in the sense of “limited, structural analogy”: the goal is not to claim direct historical continuity, but to identify structural similarities in forms of “fluid economy” characterized by mobility, modular units of production and exchange, and “market as event” rather than market as permanent urban institution. Finally, insights from these three levels are integrated into a synthetic explanatory model for a “decentralized Proto-Elamite economy” and for Susa’s role as a dynamic node within highland–lowland exchange networks.

3. Results

The analysis of spatial and administrative data from Susa reveals that seal impressions are predominantly concentrated in storage areas within domestic units and small-scale local facilities, rather than in large, clearly institutional buildings alone. This pattern, together with the high stylistic diversity of seals and an observable reduction in devices designed to control containers and packages, is difficult to reconcile with a strongly centralized and rigidly hierarchical economic model. Instead, it points to a multi-actor economy in which the management of exchange is largely carried out at the level of local households, workshops or independent units. The transformation of clay envelopes into information-oriented tablets, along with the structurally diverse headings in Proto-Elamite texts, further suggests that the recording system is shifting from an

instrument focused mainly on monitoring sealed consignments to a more flexible tool for organizing economic information at the level of multiple autonomous actors. The two-tiered structure of headings – basic forms indicating general categories of activity or goods, and secondary modifiers specifying time, place or particular conditions – is highly consistent with a logic of fluid, context-dependent economic practice in which units can emerge, operate and dissolve without being tightly bound to a single, stable center.

4. Discussion

In light of the ethnographic comparison with mountain market-villages such as Chelgerd, the evidence from Susa is reinterpreted. In this comparative framework, the market is not conceptualized as a fixed, architecturally monumental urban institution, but as a temporally bounded “economic event” embedded in seasonal mobility and shifting demand. Just as Chelgerd, with less than five hectares of built-up area, could host over a hundred shops, workshops and service units during peak migration seasons without sustaining a permanently dense population or substantial investment in urban infrastructure, Proto-Elamite Susa can similarly be understood as a dynamic node within a network of highland–lowland exchanges. The spatial concentration of activities and administrative devices in Susa would thus reflect the episodic convergence of multiple, partly independent exchange networks and mobile actors rather than the presence of a single, enduring political center. From this perspective, the diversity of seal styles, the distribution of seal impressions across domestic and storage contexts, and the variable structure of textual headings all converge to depict an economic system in which complexity is generated through the interconnection of modular and temporally situated networks of exchange, rather than through the expansion of centralized institutions and hierarchies.

5. Conclusion

Taken together, the archaeological, textual and ethnographic lines of evidence support an interpretation of Proto-Elamite Susa not simply as the center of a stabilized urban order, but as a

mature example of a “fluid, modular and market-oriented economy.” In this reading, Susa emerges as a dynamic node within a multi-ethnic, multi-sited highland–lowland network of exchanges, where small-scale economic units, local actors and situational exchange networks play a primary role in organizing production and distribution. This perspective redefines the position of Susa in Proto-Elamite studies, freeing it from a peripheral status within Mesopotamian-centered narratives and highlighting it instead as an instance of an alternative pathway to economic complexity. More broadly, the study calls for a reconsideration of dominant models used to explain early complex economies in the ancient Near East, models that have often treated centralization and urbanization as universal and self-evident markers of complexity. Recognizing the possibility of complex yet decentralized, mobile and fluid economies carry implications that extend well beyond the specific case of Susa, and may inform our understanding of other pre-state or early-complex societies, especially in mountainous and marginal regions characterized by diverse subsistence strategies.

Author Contributions

This article was written with equal participation by all authors.

Acknowledgements

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research.

مطالعات جغرافیایی مناطق کوهستانی

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۲۳۲۵

<http://www.gsma.lu.ac.ir>

روستاهای کوهستانی بازار محور و اقتصاد سیال: بازخوانی ماهیت اقتصادی آغاز ایلامی با تکیه بر قیاس مردم‌نگارانه روستای بازاری روستای چلگرد

روح‌اله یوسفی‌زشک^۱، خلیل‌الله بیگ‌محمدی^۲، سعید باقی‌زاده^۳

۱. گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد ورامین-پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران. رایانامه: rouhollah.yousefi@iauvaramin.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، گروه باستان‌شناسی، دانشکده میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: k.beikmohammadi@umz.ac.ir
۳. مؤسسه باستان‌شناسی دوران کهن و باستان‌شناسی خاور نزدیک، دانشگاه هایدلبرگ، هایدلبرگ، آلمان. رایانامه: baghizadeh@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۴/۰۷/۰۴

تاریخ تجدیدنظر:

۱۴۰۴/۰۹/۲۹

پذیرش نهایی:

۱۴۰۴/۱۱/۰۷

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۳/۲۰

واژگان کلیدی:

مناطق کوهستانی، شوش، اقتصاد سیال و ماژولار، سازمان اقتصادی غیرمتمرکز، بازارهای محلی.

چکیده

هدف: الگوهای غالب در تفسیر اقتصاد شوش در دوره آغاز ایلامی، عمدتاً مبتنی بر قیاس آن با نظام‌های متمرکز و باز توزیعی بین‌النهرین و مسیر خطی شکل‌گیری دولت‌شهر بوده‌اند. این پژوهش با طرح این پرسش که، آیا سازمان اقتصادی شوش آغاز ایلامی الزاماً در چارچوب اقتصاد متمرکز و سلسله‌مراتبی قابل تبیین است، یا می‌توان آن را صورت‌بندی بدیلی از پیچیدگی اقتصادی دانست؟ و نیز با این پرسش مکمل که نقش کنشگران محلی و واحدهای اقتصادی مستقل در شکل‌گیری شبکه‌های مبادلاتی شوش چه بوده است؟ به بازخوانی انتقادی داده‌های موجود می‌پردازد.

روش: روش پژوهش، کیفی و تحلیلی است و بر تلفیق سه رویکرد اصلی استوار است؛ نخست، تحلیل باستان‌شناختی داده‌های فضایی و اداری شوش (شامل: محل اثر مهرها، گونه‌شناسی مهرها و تحول پاکت‌های گلی)؛ دوم، تحلیل ساختاری متون و گل‌نشته‌های آغاز ایلامی با تمرکز بر نقش و تنوع تیرهای متون نوشتاری؛ و سوم، بهره‌گیری از قیاس مردم‌نگارانه با اقتصادهای سیال، بازار محور و فصلی در جوامع روستایی-کوهستانی معاصر با بهره‌مندی از الگوی اقتصادی روستاهای کوهستانی بازار محور در زاگرس مرکزی، مانند بازار روستای چلگرد در دامنه‌های کوه‌رنگ، به منظور صورت‌بندی مدلی توضیحی برای سازمان اقتصادی غیرمتمرکز.

نتایج: یافته‌ها نشان می‌دهد که تمرکز اثر مهرها بر فضاها و ذخیره‌سازی در واحدهای مسکونی، تنوع بالای سبک‌های مهر و کاهش چشمگیر ابزارهای مرتبط با کنترل ظروف، جعبه‌ها و کیسه‌ها، از وجود اقتصادی چندکنشگری و «خودبسنده» حکایت دارد که در آن مدیریت و مسئولیت اقتصادی عمدتاً در سطح واحدهای محلی اعمال می‌شده است؛ هم‌چنین، تحول پاکت‌های گلی به گل‌نشته‌های اطلاعات محور و تنوع ساختاری تیرها، با الگوی دوسطحی فرم پایه و افزایه‌های ثانویه، نشان‌دهنده کاهش اتکا به تجارت دوربرد و تقویت مبادلات محلی و رودررو است.

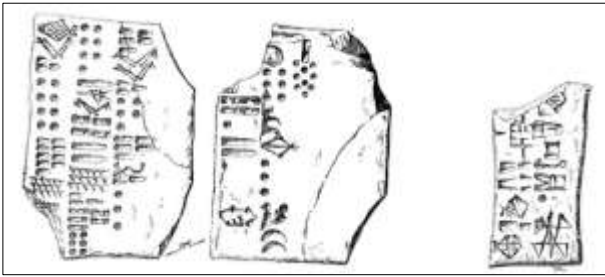
نتیجه‌گیری: در مجموع، این پژوهش استدلال می‌کند که شوش آغاز ایلامی را باید به‌عنوان نمونه‌ای بالغ از یک مسیر تاریخی بدیل در سازمان‌یابی اقتصاد پیچیده در نظر گرفت؛ اقتصادی سیال، ماژولار و بازار محور که پیچیدگی خود را از طریق اتصال شبکه‌های مستقل و کنشگران متکثر تولید می‌کند، نه از طریق تمرکز نهادی و معماری اقتدار.

استناد: یوسفی‌زشک، روح‌اله، بیگ‌محمدی، خلیل‌الله، و باقی‌زاده، سعید، (۱۴۰۵). روستاهای کوهستانی بازار محور و اقتصاد سیال: بازخوانی ماهیت اقتصادی آغاز ایلامی با تکیه بر قیاس مردم‌نگارانه روستای بازاری روستای چلگرد. *مطالعات جغرافیایی مناطق کوهستانی*، ۷ (۲۵)، ۱۰۵-۱۲۸.

<http://doi.org/10.22034/gsma.2026.2083769.1148>

DOI: <http://doi.org/10.22034/gsma.2026.2083769.1148>

تصویر ۱: اولین گل‌نشته‌های آغازیلامی کشف شده در شوش (Scheil, 1905: 60).

تا پیش از دهه ۱۹۷۰م، شناخت علمی از دوره آغازیلامی تقریباً به‌طور کامل بر داده‌های حاصل از کاوش‌های اوایل قرن ۲۰م. در شوش (ترانشه بزرگ مورگان و گمانه‌های I-II دومکنم) و سیلک استوار بود؛ کاوش‌هایی که به‌سبب فقدان روش‌های لایه‌نگاری استاندارد و ثبت نظام‌مند داده‌ها، از محدودیت‌های جدی روش‌شناختی رنج می‌بردند (تصویر ۲). در نتیجه، گزارش‌هایی چون آثار شایل درباره شوش (Scheil, 1905; 1935; 1923) و پژوهش مک‌کان در تل‌گسر (McCown, 1949)، داده‌هایی پراکنده و گاه متناقض، تولید کردند که درک پویایی‌های منطقه‌ای این دوره را با ابهام‌های جدی مواجه ساخت. احیای توجه به دوره آغازیلامی پس از وقفه‌ای ۲۳ساله، با بازگرداندن رسمی این اصطلاح توسط «کتور» و «دل‌گاز» آغاز شد و نقطه عطفی اساسی در مطالعات این حوزه رقم‌زد (Kantor & Delougaz, 1996). در پی این بازنمایشی، «هالی پیتمن» با تمرکز بر شاخصه‌های اداری منحصر به فرد این دوره، از جمله نظام نوشتاری غیر بین‌النهرینی و سنت‌های خاص مهرسازی، دوره آغازیلامی را به مثابه پدیده‌ای مستقل از چارچوب‌های فرهنگی بین‌النهرین بازتعریف کرد (Pittman, 1997: 135). در ادامه، پژوهش‌های «باربارا هلوینگ» در محوطه اریسمان با طرح این فرض که آغازیلامی بیانگر تکوین یک موجودیت فرهنگی-سیاسی در حال همگرایی است، مدل‌های تقلیل‌گرایانه‌ای چون

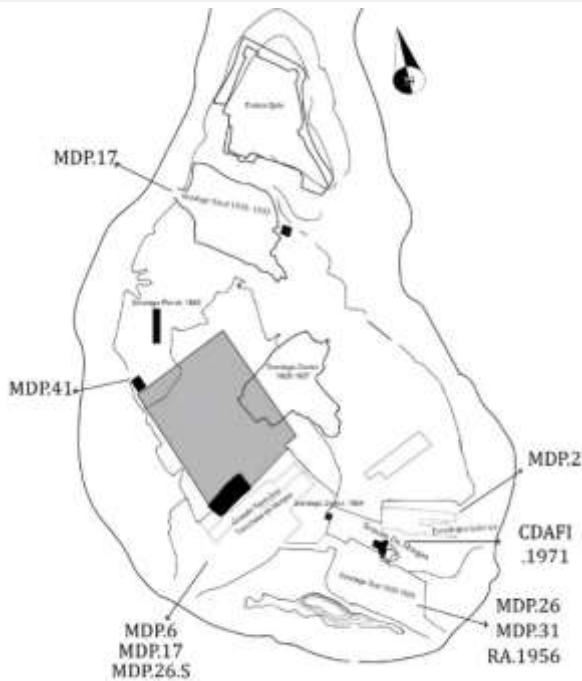
۱. مقدمه

دوره آغازیلامی که امروزه به‌عنوان یک افق فرهنگی مستقل در باستان‌شناسی هزاره چهارم پیش‌ازمیلاد شناخته می‌شود، طی دهه‌های اخیر به یکی از کانون‌های اصلی پژوهش‌های باستان‌شناسی تبدیل شده است (Petrie, 2013; Mutin & Lamberg-Karlovsky, 2014; Helwing, 2007; Hessari et al., 2021). این اصطلاح ریشه در تحقیقات پیشگامانه «ونسان شایل»^۱، زبان‌شناس وابسته به هیئت «دمورگان» (۱۸۹۷-۱۹۱۲م)، دارد که برای نخستین بار در جریان کاوش‌های شوش مجموعه‌ای از گل‌نشته‌هایی با نشانه‌هایی غیرمیخی و تصویری را شناسایی کرد (تصویر ۱). شایل، این متون را به‌طور موقت «آغازیلامی» نام‌گذاری کرد (Scheil, 1905: 60) و آن‌ها را به خطی بومی ایلامی و زیرلایه‌ای زبانی فرضی با عنوان «انزانی» نسبت داد؛ نام‌گذاری که بعدها به‌سبب بنیان‌های حدسی و غیرقابل اثبات آن مورد نقد قرار گرفت (Dahl, 2009: 31). کشف گل‌نشته‌هایی مشابه در تپه سیلک در مرکز ایران، در جریان کاوش‌های «رومن گیرشمن» (۱۹۳۹-۱۹۳۳م)، زمینه‌ساز شکل‌گیری مناقشات جدی درباره سازوکارهای اجتماعی و سیاسی گسترش این پدیده فرهنگی شد. Ghirshman (1939) این روند را نتیجه گسترشی جنوب غربی به سوی مرکز ایران دانست که انگیزه‌های سیاسی-اقتصادی داشت و فرهنگ مادی آغازیلامی را بازتابی از «هژمونی»^۲ ایلامی مناطق پست تفسیر کرد. در مقابل، «مک‌کان» (McCown, 1942) با بازتعریف این اصطلاح، آن‌را به مثابه شناسه فرهنگی گسترده‌تر در نظر گرفت و پیوند مستقیم آن‌را با هویت‌های قومی یا زبانی خاص زیر سؤال برد.

۱. هژمونی (Hegemony)!

۱. هژمونی (Hegemony): در تحلیل‌های آکادمیک، به ویژه پس از گرامشی (Gramsci, 1971)، به برتری ساختاری یک گروه مسلط اطلاق می‌شود که سلطه خود را نه صرفاً از طریق زور نظامی و اقتصادی، بلکه با رهبری فکری و فرهنگی تثبیت می‌کند؛ به طوری که ایدئولوژی مسلط به‌عنوان «عقل سلیم» (Common Sense) در جامعه مدنی پذیرفته شود و امر واقع را مشروعیت بخشد. بر این اساس، هژمونی ایلامی در مطالعات باستان‌شناسی ایران به دوره‌هایی اشاره دارد که قدرت سیاسی و اقتصادی ایلام (به عنوان مرکز هژمونیک) توانسته

است نظم منطقه‌ای را، چه از طریق فتوحات نظامی و خراج‌ستانی (نظیر آنچه در دوران ایلام میانه مشاهده می‌شود) و چه از طریق نفوذ فرهنگی و اقتصادی، بر مناطق همجوار، به ویژه بین‌النهرین، دیکته کند؛ هرچند که تحلیل‌های جدیدتر، به ویژه در مورد دوره آغاز ایلامی و شواهد گل‌نشته‌ای، پیشنهاد می‌کنند که این ساختار ممکن است بیشتر شبیه یک نظم شبکه‌ای سیال و ماژولار باشد تا یک امپراتوری متمرکز مبتنی بر هژمونی کلاسیک، که این امر نیازمند تفکیک دقیق میان «نفوذ فرهنگی/اقتصادی» و «سلطه بوروکراتیک مستقیم» است.

تصویر ۲: نقشه محل کارگاه‌های (اترانشه‌های) کاوش شده و نقاط کشف لوح‌های آغازیلامی بر روی تپه آکروپول شوش (نگارندگان، ۱۴۰۴).

اقتصاد دوره آغازیلامی معمولاً در چارچوب الگوهای شهرمحور و سلسله‌مراتبی تفسیر شده است؛ الگوهایی که پیدایش نوشتار، تمرکز فعالیت‌های تولیدی و کنترل توزیع را به وجود ساختارهای حکومتی یا نهادهای مدیریتی متمرکز نسبت می‌دهند (Charvat, 1988)؛ به ویژه محوطه شوش، به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز این دوره، غالباً در مقام ساختار شهری اولیه در نظر گرفته شده که کارکردهای اقتصادی آن از طریق سازمان‌دهی فضایی برنامه‌ریزی شده و نوعی نظام بوروکراتیک نوپا اداره می‌شده است (Frangipane, 2010). با این حال، این روایت مسلط بیش از آن که از دل داده‌های باستان‌شناختی جنوب غرب برآمده باشد، متأثر از الگوهای مفهومی استخراج شده از بین‌النهرین جنوبی است و خطر بازفراکنی الگوهای دولت‌شهرهای بین‌النهرینی را بر جوامع پیش‌حکومتی را در خود دارد (Nissen et al., 1993). داده‌های باستان‌شناختی مرتبط با دوره آغازیلامی، چه در حوزه شواهد معماری و چه در زمینه نوشتار و مهرها، تصویری به مراتب منعطف‌تر و کمتر متمرکز از سازمان اقتصادی ارائه می‌کنند. فقدان نشانه‌های روشن از برنامه‌ریزی شهری یکپارچه، تنوع قابل توجه در نشانه‌ها و نظام ثبت، و پراکندگی فضایی فعالیت‌های تولیدی و

«گسترش» یا «نفوذ» فرهنگی را به چالش کشید (Helwing, 2004: 151).

شوش، به عنوان یکی از کهن‌ترین مراکز استقرار پیوسته در جهان، هم‌چنان یکی از پیچیده‌ترین معماهای باستان‌شناسی را در خود نهفته دارد. با وجود بیش از یک قرن از کاوش‌های گسترده، به ویژه هیئت‌های فرانسوی اواخر قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰، خاستگاه‌ها و فرآیندهای شکل‌گیری این محوطه محوری هنوز به خوبی روشن نشده‌اند (Ahmadzadeh, 2021). کاوش‌های جدیدتر نیز بر پیچیدگی این وضعیت افزوده‌اند و در مواردی، میان تفسیرهای کلاسیک و شواهد تازه مادی تناقض‌هایی آشکار کرده‌اند. موزه لوور، که بخش عمده‌ای از یافته‌های شوش را در اختیار دارد، هم‌چنان به صورت دوره‌ای مواد پیش‌تر مطالعه نشده‌ای را منتشر می‌کند (Dahl, 2019)؛ هرچند انتظار می‌رود این انتشارات در سال‌های آینده داده‌های تعیین‌کننده‌ای را دربرگیرند، فقدان آرشیوهای طبقه‌بندی شده، گزارش‌های دقیق لایه‌نگارانه، و داده‌های تاریخ‌گذاری مطلق، موجب شده است بازسازی‌های تاریخ استقرار شوش اغلب تکه‌تکه، حدسی و ناپایدار باقی بمانند (Dahl, 2019: 58). این خلأ روش‌شناختی، به ویژه در مورد دوره آغازیلامی (حدود ۳۲۰۰ تا ۲۸۰۰ پ.م.)، به ارائه تصاویری تحریف شده از میزان پیچیدگی اجتماعی-سیاسی و شیوه‌های سازمان اقتصادی این محوطه انجامیده است.

رویکرد، پژوهش از قیاس مردم‌نگارانه با روستاهای کوهستانی بازارمحور در زاگرس مرکزی بهره می‌گیرد؛ نمونه تاریخی روستای «چلگرد» کوه‌رنگ در اوایل سده ۲۰م، با وجود وسعتی محدود، اما با تراکم بالای فعالیت‌های اقتصادی وابسته به مهاجران فصلی، الگویی روشن از «بازار بدون شهر» ارائه می‌دهد؛ الگویی که در آن، کنش اقتصادی بر پایه تحرک، چرخه‌های فصلی و شبکه‌های مبادله‌ای موقعیتی شکل می‌گیرد، نه بر زیرساخت‌های نهادی پایدار یا نظارت متمرکز. اهمیت این قیاس نه در همانندی تاریخی، بلکه در شباهت‌های ساختاری اقتصادهای متکی بر تحرک و انعطاف فضایی است. این قیاس چارچوبی تفسیری برای بازخوانی شواهد شوش آغازیلامی فراهم می‌کند؛ شواهدی که از جمله در پراکندگی مواد مدیریتی، توزیع غیرمتمرکز اثرمهرها در فضاهای انبار و ماهیت موقعیتی تیرهای گل‌نشته‌ها بازتاب یافته‌اند. در این چارچوب، شوش نه لزوماً به‌عنوان مرکز یک نظم شهری تثبیت شده، بلکه به‌مثابه «گره‌ای»^۳ پویا در شبکه‌ای سیال و چند قومیتی از مبادلات قابل فهم است؛ شبکه‌ای که منطق آن بیش از

مبادلاتی، همگی پرسش‌هایی جدی درباره ماهیت واقعی اقتصاد این دوره مطرح می‌کنند. آیا اقتصادی که چنین داده‌هایی را برجای گذاشته، الزاماً اقتصادی شهری، متمرکز و تحت نظارت نهادی بوده است؟ یا با الگویی مواجه‌ایم که بیش از آن که متکی بر ثبات فضایی و نهادی باشد، بر تحرک، انعطاف و پاسخ‌گویی به شرایط فصلی و موقعیتی استوار بوده است؟

این پژوهش با طرح مفهوم «اقتصاد سیال»^۱ می‌کوشد تا بدیلی نظری برای تفسیر اقتصاد آغازیلامی ارائه دهد؛ اقتصادی که در آن، واحدهای مبادله و تولید نه به‌عنوان اجزای یک نظام بوروکراتیک ثابت، بلکه به‌مثابه واحدهایی موقتی، «ماژولار»^۲ و وابسته به زمان و مکان عمل می‌کنند (Polanyi, 1957). در چنین الگویی، تمرکز به معنای تجمع موقعیتی فعالیت‌هاست، نه لزوماً تمرکز نهادی یا سیاسی. بازار در این چارچوب نه یک نهاد پایدار شهری، بلکه رویدادی اقتصادی است که در پیوند با مسیرهای تحرک جمعیت و نیازهای فصلی شکل می‌گیرد و فرو می‌پاشد (Flannery, 1972; Blanton et al., 1996). برای بسط این

^۳ «گره» به نقطه‌ای در یک شبکه اجتماعی-اقتصادی اطلاق می‌شود که در آن جریان‌های مختلف مبادله، جابه‌جایی و تعامل به‌طور موقت همگرا می‌شوند و از طریق آن سازمان می‌یابند. در ادبیات تحلیل شبکه، گره‌ها واحدهایی هستند که روابط میان آن‌ها ساختار کلی شبکه را شکل می‌دهد و کارکرد آن‌ها نه لزوماً اعمال اقتدار متمرکز، بلکه میانجی‌گری، اتصال و تنظیم جریان‌ها در میان کنشگران متعدد است (Powel, 1990; Granovetter, 1985). در چنین چارچوبی، اهمیت یک گره نه از تمرکز نهادی یا بوروکراسی، بلکه از موقعیت آن در شبکه روابط و توانایی آن در پیوند دادن جریان‌های متفاوت ناشی می‌شود. در کاربرد باستان‌شناختی این مفهوم، گره می‌تواند به مکانی اشاره داشته باشد که در آن گروه‌ها، منابع و اطلاعات از مسیرهای مختلف گرد هم می‌آیند و به‌طور موقت سامان می‌یابند. چنین نقاطی الزاماً مرکز سیاسی پایدار یا نهاد اداری متمرکز نیستند، بلکه بیشتر به‌عنوان محل‌هایی برای هماهنگی، ثبت، یا تثبیت موقتی تعاملات اقتصادی عمل می‌کنند. از این منظر، گره‌ها می‌توانند در شبکه‌های اقتصادی سیال نقشی تنظیمی داشته باشند، به‌گونه‌ای که جریان‌های کالا، افراد و تعهدات اجتماعی در آن‌ها به هم متصل و قابل پیگیری شوند (Callon, 1998; Latour, 2005). بر این اساس، به‌کارگیری مفهوم «گره» در تفسیر شوش آغازیلامی به‌معنای درک آن به‌عنوان نقطه‌ای است که در آن جریان‌های متنوع مبادله -از جمله انتقال محصولات دامی و کشاورزی، تعامل میان گروه‌های ساکن دشت و ارتفاعات، و ثبت اداری این تعاملات- به هم می‌رسند و سامان می‌یابند. در این برداشت، نقش شوش کمتر به‌عنوان مرکز یک ساختار سیاسی متمرکز و بیشتر به‌عنوان محل همگرایی و تنظیم تعاملات در شبکه‌ای گسترده از کنشگران اقتصادی قابل فهم است.

^۱ «اقتصاد سیال» به الگویی از سازمان اقتصادی اشاره دارد که در آن تولید، مبادله و توزیع در قالب شبکه‌ای پویا از کنش‌های موقعیتی و زمان‌مند سازمان می‌یابد، بی‌آن‌که به نهادهای متمرکز، سلسله‌مراتبی یا پایدار وابسته باشد. در این چارچوب، واحدهای اقتصادی، عمدتاً در سطح خانوار یا گروه‌های کوچک تولیدی، به‌صورت ماژولار و نسبتاً خود مختار عمل می‌کنند و تنها در مقاطع خاص، مانند بازارهای فصلی یا نقاط تلاقی مسیرهای تحرک، به‌طور موقت در کنار یک‌دیگر قرار می‌گیرند. تمرکز اقتصادی در چنین الگویی نه پامد استقرار یک نهاد مسلط، بلکه حاصل هم‌زمانی کنشگران متکثر در یک بستر مکانی و زمانی مشخص است. بازار، بر این اساس، نه به‌مثابه نهادی دائمی بلکه به‌عنوان رویدادی اقتصادی قابل فهم است که ظهور و افول آن تابع ریتم‌های زیست محیطی، تحرک جمعیتی و نیازهای مقطعی است (Polanyi, 1957).

^۲ ماژولار بودن (Modularity)، به‌عنوان یک مفهوم بنیادی در نظریه سیستم‌ها که از اندیشه‌های هربرت سایمون نشأت گرفته، ویژگی ساختاری یک سیستم را توصیف می‌کند که در آن اجزای سازنده (ماژول‌ها) دارای استقلال عملکردی نسبی بوده و از طریق رابط‌های مشخص و استاندارد با یکدیگر در ارتباطند، این ساختار امکان جایگزینی آسان‌تر اجزاء، کاهش وابستگی متقابل و دستیابی به پیچیدگی مدیریت‌پذیر را فراهم می‌سازد؛ از این‌رو، در تحلیل اقتصادی، اقتصاد ماژولار به سیستمی اطلاق می‌شود که در آن واحدهای اقتصادی (مانند: خانوارها یا گروه‌های کاری) به‌صورت واحدهای خودبسته عمل می‌کنند که تنها از طریق تعاملات هدفمند و محدود با دیگر واحدها، به‌ویژه در قالب‌های موقتی و غیرمتمرکز (اقتصاد سیال)، بخشی از شبکه بزرگ‌تر را تشکیل می‌دهند و این ساختار در تضاد با سیستم‌های کاملاً یکپارچه و متمرکز قرار دارد (Simon, 1962).

گل‌نبشته‌های اطلاعات محور، همگی بیانگر اقتصادی چندکنشگری هستند که در آن مدیریت، مسئولیت و کنترل مبادله عمدتاً در سطح واحدهای محلی و مستقل اعمال می‌شده و بازار نه به‌عنوان نهادی دائمی، بلکه به مثابه رویدادی وابسته به تحرک، فصلی بودن و تعامل رودررو عمل می‌کرده است.^۱

۲. روش پژوهش

روش این پژوهش کیفی و تحلیلی است و بر تلفیق سه رویکرد مکمل بنا شده است؛ نخست، تحلیل باستان‌شناختی داده‌های فضایی و اداری شوش با تمرکز بر محل اثر مهرها، گونه‌شناسی سبک‌های مهر و بررسی روند تحول پاکت‌های گلی؛ دوم، تحلیل ساختاری و محتوایی متون و گل‌نبشته‌های آغازیلامی با تأکید بر نقش، تنوع و الگوی تیرها به‌عنوان ابزارهای سازمان‌دهنده اطلاعات اقتصادی؛ و سوم، بهره‌گیری از قیاس مردم‌نگارانه با اقتصادهای سیال، بازارمحور و فصلی در جوامع روستایی-کوهستانی معاصر (در جوامع روستایی-کوهستانی معاصر با بهره‌مندی از الگوی اقتصادی روستاهای کوهستانی بازارمحور در زاگرس مرکزی مانند بازار روستای چلگرد در دامنه‌های کوه‌رنگ)، به‌منظور استخراج مؤلفه‌هایی هم‌چون ماژولار بودن، زمان‌مندی کنش‌ها و فقدان تمرکز نهادی و به‌کارگیری آن‌ها به‌عنوان چارچوب تفسیری برای بازخوانی داده‌های شوش. درنهایت، نتایج این سه سطح تحلیل در قالب مدلی توضیحی یکپارچه تلفیق می‌شوند تا ماهیت اقتصاد غیرمتمرکز آغازیلامی و جایگاه آن در بازنگری نظری مدل‌های مسلط پیچیدگی اقتصادی تبیین شود.

شهر، با تحرک جمعیتی و پیوند میان ارتفاعات و دشت‌ها همخوانی دارد.

پرسش محوری این پژوهش آن است که، آیا سازمان اقتصادی شوش در دوره آغازیلامی را می‌توان هم‌چنان در قالب یک اقتصاد متمرکز و سلسله‌مراتبی توضیح داد؟ یا آن‌که داده‌های باستان‌شناختی و اداری موجود ما را ناگزیر به پذیرش مدلی بدیل از پیچیدگی اقتصادی می‌کند که بر اقتصاد سیال، ماژولار و بازار محور استوار است؟ در امتداد این پرسش اصلی، پژوهش می‌پرسد؛ نقش کنشگران محلی و واحدهای اقتصادی مستقل در شکل‌گیری شبکه‌های مبادلاتی شوش چه بوده است؟ تنوع سبک‌های مهر و الگوهای پراکنش اثر آن‌ها چه تصویری از مقیاس و سازمان کنش اقتصادی ارائه می‌دهد؟ تحول پاکت‌های گلی و کاهش ابزارهای کنترل ظروف و محموله‌ها چه دلالتی درباره کاهش اتکا به تجارت دوربرد و تقویت مبادلات محلی دارد؟ و درنهایت، ساختار متغیر و دوسطحی تیرها در متون آغازیلامی چگونه می‌تواند به‌عنوان شاخصی از سازمان اداری غیرمتمرکز و انعطاف‌پذیر تفسیر شود.

بر این اساس، فرضیات پژوهش چنین طرح می‌شوند که، سازمان اقتصادی شوش در دوره آغازیلامی الزاماً در چارچوب الگوهای اقتصاد متمرکز، بازتوزیعی و سلسله‌مراتبی شناخته‌شده از بین‌النهرین قابل تبیین نیست، بلکه نمایانگر صورتی بدیل از پیچیدگی اقتصادی است که بر سیالی، ماژولار بودن و کنشگری شبکه‌ای واحدهای مستقل تکیه دارد؛ بر این اساس، تمرکز مشاهده شده در شوش بیش از آن که بازتاب وجود نهادهای اقتداری یا ساز و کارهای بوروکراتیک پایدار باشد، حاصل هم‌گرایی مقطعی و موقعیتی شبکه‌های متکثر مبادلاتی و کنشگران محلی است؛ همچنین فرض می‌شود که تنوع مهرها، پراکنش فضایی اثر مهرها در فضاها مسکونی و ذخیره‌سازی، و تحول پاکت‌های گلی به

دلالت بر کنترل مستقیم یا ادغام کامل بوروکراتیک داشته باشد. در چارچوب یک اقتصاد شبکه‌ای یا ماژولار، چنین رابطه‌ای را می‌توان به‌عنوان تعامل میان گره‌های مختلف یک شبکه مبادلاتی تفسیر کرد که در آن مراکز شوش ممکن است نقش گره‌های تنظیمی یا هماهنگ‌کننده را ایفا کنند؛ درحالی‌که مراکز مانند گودین VII به‌عنوان واحدهای محلی کنشگر در مدیریت تولید، مبادله و گردش کالا از درجه‌ای از استقلال عملی برخوردار بوده‌اند. بر این اساس، پیوند میان گودین VII و شوش را می‌توان نشانه‌ای از شبکه‌های مبادله‌ای گسترده و چندمرکزی در نیمه دوم هزاره چهارم پیش از میلاد دانست که از طریق مسیرهای ارتباطی، تعاملات اقتصادی و سازوکارهای کنترل کالا میان مناطق زاگرس و خوزستان برقرار بوده‌اند.

^۱ گودین VII را می‌توان به‌عنوان یکی از واحدهای محلی نسبتاً مستقل در یک شبکه اقتصادی گسترده‌تر در نظر گرفت، نه لزوماً به‌عنوان یک واحد اداری تابع یک مرکز بوروکراتیک متمرکز. شواهد باستان‌شناختی این لایه از اواسط و اواخر هزاره چهارم پیش از میلاد نشان می‌دهد که این استقرار در مسیر ارتباطی زاگرس، فلات مرکزی و بین‌النهرین قرار داشته و مجموعه‌ای از مهرها، اثر مهرها، گل‌نبشته‌ها و سازوکارهای کنترل کالا در آن به کار می‌رفته است؛ عناصری که از مشارکت فعال آن در شبکه‌های مبادله‌ای منطقه‌ای حکایت دارند (Weiss & Young, 1975; Young, 1986). در عین حال، حضور عناصر فرهنگی و اداری مرتبط با سنت‌های شوشی/آغازیلامی در گودین VII نشان‌دهنده وجود نوعی پیوند اقتصادی و نهادی میان این دو مرکز است، بی‌آن‌که الزاماً

مردم‌نگارانه درباره اقتصاد کوچ‌نشینان نشان داده‌اند که شکل‌گیری نقاط مبادله‌ای، بازارچه‌ها و مراکز خدماتی اغلب تابع تقویم کوچ و نیازهای فصلی است و لزوماً به سکونت دائمی یا سرمایه‌گذاری زیرساختی منجر نمی‌شود (Costin, 1991). در این چارچوب نظری، تمایز میان «بازار به مثابه نهاد» و «بازار به مثابه رویداد» اهمیت بنیادین دارد؛ درحالی‌که اقتصاد شهری کلاسیک بازار را فضایی تثبیت شده، نهادمند و تحت نظارت می‌داند، رویکرد حاضر بازار را کنشی موقعیتی تلقی می‌کند؛ کنشی که می‌تواند در یک روستا، در حاشیه یک مسیر کوچ، یا در نقطه‌ای گذرا از منظر باستان‌شناختی شکل گیرد (Smith, 2021). چنین بازارهایی ممکن است از نظر فضایی «کوچک»، از نظر زمانی «کوتاه مدت» و از نظر سازمانی «غیرمتمرکز» باشند، اما در عین حال نقش مهمی در توزیع کالا، اطلاعات و روابط اجتماعی ایفا کنند. کاربرد این چارچوب نظری در تفسیر داده‌های باستان‌شناسی، مستلزم فاصله‌گرفتن از فهم خطی «از روستا به شهر» و توجه به الگوهای بدیل سازمان فضایی و اقتصادی است؛ به‌ویژه در مناطق کوهستانی مانند زاگرس، که همواره محل تلاقی جمعیت‌های متحرک و یکجانشین بوده‌اند، انتظار می‌رود اشکال اقتصادی شکل گرفته باشد که با منطق تحریک، تنوع قومی و انعطاف زیست‌محیطی سازگارتر باشند (Alizadeh, 2010). از این منظر، تمرکز بر اقتصاد سیال نه تنها یک انتخاب نظری، بلکه ضرورتی تحلیلی برای فهم داده‌های دوره آغازیلامی است. درنهایت، این چارچوب نظری امکان آن‌را فراهم می‌کند که شواهد مربوط به شوش آغازیلامی، از پراکندگی فضایی فعالیت‌ها گرفته تا ویژگی‌های نوشتار و نظام ثبت، نه به‌عنوان ناکامل یا «پیشاشهری»، بلکه به مثابه بازتاب منطقی اقتصادی متفاوت و هم‌پیوند با شبکه‌های مبادله‌ای «کوهستان-

تفسیر اقتصادهای اولیه، به ویژه در باستان‌شناسی خاور نزدیک، برای دهه‌ها تحت سیطره الگوهایی بوده است که شکل‌گیری مبادله، تخصص پیشه‌وری و نوشتار را به ظهور شهر، تمرکز اداری و نهادهای حکومتی پیوند می‌زنند. این چارچوب نظری که ریشه در مطالعات کلاسیک بین‌النهرین دارد، اقتصاد را ذاتاً امری نهادمند، فضایی تثبیت شده و سلسله‌مراتبی فرض می‌کند (Childe, 1950; Adams, 1966)؛ با این حال، پژوهش‌های متأخر نشان داده‌اند که چنین مدلی نه جهان‌شمول است و نه لزوماً با داده‌های جوامع پیش‌حکومتی با اقتصادهای معیشتی متفاوت سازگار است (Scott, 2009; Yoffee, 2005). یکی از نقدهای اساسی به الگوی شهرمحور، طبیعی‌سازی تمرکز است؛ گویی هرگونه پیچیدگی اقتصادی ناگزیر از استقرار در چارچوبی شهری و بوروکراتیک است. این پیش‌فرض، امکان وجود اقتصادهای پیچیده، اما غیرمتمرکز، موقعیتی و وابسته به تحرک جمعیت را نادیده می‌گیرد. در مقابل، رویکردهای جدید در انسان‌شناسی اقتصادی و باستان‌شناسی اجتماعی نشان داده‌اند که مبادله، تولید و توزیع می‌توانند در قالب شبکه‌هایی سیال و انعطاف‌پذیر سازمان یابند، بی‌آن‌که مستلزم وجود حکومت یا ساختارهای اداری پایدار باشند (Polanyi, 1957; Smith, 2021)؛ برای تبیین این‌گونه سازمان اقتصادی، از مفهوم «اقتصاد سیال» استفاده می‌شود (Frachetti, 2012; Kazanov, 1994). مفهوم ماژولار بودن واحدهای اقتصادی، نقش کلیدی در این الگو دارد. واحد ماژولار واحدی است که می‌تواند بدون وابستگی به یک ساختار مرکزی، شکل گیرد، عمل کند و از هم بپاشد. این خصیصه، به‌ویژه در جوامعی که اقتصاد آن‌ها با دامداری کوچ‌رو یا نیمه‌کوچ‌رو درهم‌تنیده است، به‌خوبی مشاهده می‌شود. پژوهش‌های

اعتماد، مالکیت و انتقال کالا از ابزارهای استاندارد شده استفاده می‌کنند. از این منظر، حضور این مدارک در شوش لزوماً با فرض یک اقتصاد سیال یا ماژولار در تضاد نیست، بلکه می‌تواند نشان‌دهنده نیاز به ثبت و تنظیم تعاملات میان واحدهای متعدد و نسبتاً مستقل باشد. افزون‌بر این، در این پژوهش قیاس قوم‌نگارانه به معنای همسان‌نگاری کامل با «بازار پایاپای» نیست، بلکه صرفاً برای نشان‌دادن امکان وجود مبادله‌های سازمان‌یافته خارج از چارچوب دولت متمرکز به کار گرفته شده است؛ بنابراین، استدلال مقاله این است که وجود ابزارهای اداری به‌تنهایی دلیلی قطعی بر وجود یک نظام بوروکراتیک متمرکز نیست و می‌تواند در چارچوب شبکه‌ای گسترده از کنشگران محلی و تعاملات موقعیتی نیز تبیین شود.

^۱ نکته درباره وجود مدارک اداری در شوش کاملاً قابل توجه است و بی‌تردید حضور مهرها، اثرمهرها، شمارشگرها و درنهایت گل‌نشته‌های آغازنگارشی نشان می‌دهد که نوعی کنترل و ثبت مبادله در این جامعه وجود داشته است؛ با این حال، اختلاف نظر اصلی در این پژوهش نه بر سر وجود این ابزارها، بلکه بر سر ماهیت نهادی و سازمانی سازوکاری است که آن‌ها را به کار می‌برد. مدل کلاسیک بین‌آلنهرینی که از آثار چایلد و آدامز الهام می‌گیرد، ظهور چنین ابزارهایی را عموماً نشانه شکل‌گیری یک دستگاه اداری متمرکز و بازتوزیعی می‌داند (Childe, 1950; Adams, 1966)، اما پژوهش‌های جدیدتر نشان داده‌اند که ابزارهای ثبت، مهر و نشانه‌های حسابداری الزاماً به معنای وجود دولت یا بوروکراسی پایدار نیستند، بلکه می‌توانند در بستر شبکه‌های مبادله‌ای چندکنشگری نیز پدیدار شوند؛ یعنی جایی که کنشگران مستقل برای مدیریت

چلگرد؛ روستایی کوهستانی بازارمحور

تمثیل مردم‌نگارانه مورد استفاده در این پژوهش، روستای چلگرد کوه‌رننگ در زاگرس مرکزی در اوایل قرن ۲۰م. است؛ مکانی که از نظر کالبدی، جمعیتی و نهادی کوچک و محدود بود، اما در مقاطع زمانی مشخص، به یکی از پرتحرک‌ترین نقاط اقتصادی منطقه بدل می‌شد. براساس داده‌های تاریخی و مردم‌نگارانه، وسعت کالبدی این روستا کمتر از پنج هکتار بود، اما در فصل‌های اوج فعالیت اقتصادی، بیش از صد دکان، کارگاه و واحد خدماتی را در خود جای می‌داد. ویژگی کلیدی این فضا نه تراکم جمعیتی دائم، بلکه تمرکز موقت و زمان‌بندی شده فعالیت‌های اقتصادی بود. بیشتر کنشگران اقتصادی، از پیشه‌وران و تجار گرفته تا واسطه‌ها، ساکن دائمی روستا نبودند، بلکه به صورت فصلی و موقعیتی در آن استقرار می‌یافتند. کارکرد اصلی این روستا، خدمت‌رسانی به جمعیت‌های دامدار کوچ‌نشین بود که در چارچوب کوچ‌های سالانه از مسیر این منطقه عبور می‌کردند. تقاضا برای کالاها و خدمات (ابزار دامداری، فلزکاری، بافندگی، دادوستد غله، و بده‌بستان اعتباری) نه ثابت، بلکه تابع ریتم حرکت دامداران بود؛ از این رو، اقتصاد روستا نه براساس تولید انباشتی، بلکه براساس پاسخ‌گویی سریع به تقاضاهای گذرا سازمان یافته بود (تصویر ۳).

دشت» تفسیر شود. در بخش بعدی، این رویکرد نظری از طریق قیاس مردم‌نگارانه با روستاهای کوهستانی بازارمحور بسط داده خواهد شد.

قیاس مردم‌نگارانه: روستاهای کوهستانی بازارمحور به مثابه الگوی اقتصادی سیال

قیاس مردم‌نگارانه یکی از ابزارهای کلیدی در باستان‌شناسی برای تفسیر الگوهای بوده است که داده‌های مادی به تنهایی توان توضیح کارکرد اجتماعی و اقتصادی آن‌ها را ندارند؛ با این حال، این روش همواره با مخاطره تقلیل‌گرایی و فراقکنی بی‌واسطه حال به گذشته همراه بوده است (Wylie, 1985)؛ از این رو، پژوهش‌های متأخر بر لزوم «قیاس محدود و ساختاری» تأکید کرده‌اند؛ قیاسی که نه بر شباهت‌های ظاهری، بلکه بر هم‌سانی منطق‌های سازمان‌دهنده کنش اجتماعی استوار است (Cunningham & MacEachern, 2016). در چارچوب حاضر، قیاس مردم‌نگارانه نه به منزله بازسازی مستقیم اقتصاد آغازیلا می، بلکه به‌عنوان ابزاری نظری برای شناسایی منطق‌های بدیل سازمان اقتصادی به کار گرفته می‌شود. هدف، نشان‌دادن این نکته است که پیچیدگی اقتصادی می‌تواند در غیاب شهر، تمرکز اداری و زیرساخت‌های دائمی نیز شکل گیرد.

کنشگران اقتصادی ممکن است در مقاطع زمانی مشخص در یک نقطه متمرکز شوند یا به تقاضاهای محلی پاسخ‌دهند، اما فعالیت آن‌ها لزوماً بخشی از ساختار بوروکراتیک یا سلسله‌مراتبی مدیریت شهری نیست. بر همین اساس، تمثیل چلگرد در این پژوهش به‌منظور نشان‌دادن امکان وجود الگوهای اقتصادی مبتنی بر تحرک، زمان‌مندی و تمرکز موقت به کار رفته است، نه برای قیاس مستقیم با فرایند تاریخی شکل‌گیری تخصص در شهرها. در نتیجه، این تمثیل بیشتر کارکردی تحلیلی دارد: نشان‌دادن این که فعالیت‌های اقتصادی می‌توانند در چارچوب شبکه‌هایی انعطاف‌پذیر و موقعیتی سازمان یابند و تنها در زمان‌های خاص به تمرکز فضایی برسند، بی‌آن که لزوماً به یک ساختار اداری متمرکز یا دولت شهری وابسته باشند. از این منظر، مثال چلگرد نشان می‌دهد که پدیده‌هایی مانند تمرکز موقت پیشه‌وران یا ارائه خدمات سیار را می‌توان صرفاً به‌عنوان مرحله‌ای مقدماتی در مسیر تمرکز نهادی تفسیر نکرد، بلکه می‌توان آن‌ها را به‌عنوان شکلی پایدار از سازمان‌یابی اقتصادی شبکه‌ای نیز در نظر گرفت.

^۱ در بسیاری از مطالعات کلاسیک، پدیدار شدن پیشه‌وران سیار یا فعالیت‌های خدماتی موقت اغلب به‌عنوان مرحله‌ای مقدماتی در مسیر شکل‌گیری تخصص نهادمند در اقتصادهای شهری تفسیر شده است. با این حال، استدلال این پژوهش بر جنبه دیگری از این پدیده تأکید دارد. هدف از تمثیل مردم‌نگارانه چلگرد، بازسازی «خاستگاه تخصص» نیست، بلکه نشان‌دادن نوعی سازمان‌یابی اقتصادی مبتنی بر تمرکز موقت و شبکه‌ای از کنشگران مستقل است. در این الگو، یک مکان کوچک می‌تواند در زمان‌های مشخص به کانونی برای هماهنگی مبادلات و خدمات بدل شود، بدون آن که مستلزم وجود ساختار بوروکراتیک پایدار یا سلسله‌مراتب اداری باشد. به بیان دیگر، مثال چلگرد صرفاً برای نشان‌دادن این نکته به کار رفته است که تمرکز فضایی فعالیت اقتصادی لزوماً به معنای تمرکز نهادی یا اداری نیست. حتی در اقتصادهای معاصر نیز می‌توان نمونه‌های متعددی از فعالیت‌های تخصصی سیار یا موقعیتی مشاهده کرد - از تعمیرکاران و خدمات سیار گرفته تا فروشندگان دوره‌گرد - که در کلان‌شهرهایی مانند: تهران، اصفهان یا شهرکرد فعالیت می‌کنند. این

تصویر ۳: الگوی روستای بازاری در چلگرد در دامنه‌های گوهرنگ (تقطیع از فیلم کوتاه با عنوان «گوهرنگ بختیاری» از: [media](#) [\(bakhtiari\)](#)).

واحدها شکل بگیرد، فعالیت کند و جمع شود. این ویژگی امکان انعطاف بالا و ریسک‌پذیری محدود را فراهم می‌کند. چهارم، برتری کارکرد شبکه‌ای بر مرکزیت فضایی است که اهمیت روستا نه به عنوان «مرکز ثابت»، بلکه به عنوان گره‌ای در شبکه حرکت انسان، دام و کالا تعریف می‌شود. ارزش اقتصادی مکان از موقعیت آن در گذرگاه‌ها ناشی می‌شود، نه از وسعت یا جمعیت آن ([Frachetti, 2012](#)). یکی از مهم‌ترین نتایج قیاس مردم‌نگارانه با روستای چلگرد گوهرنگ، بازتعریف «بازار» است. در این الگو، بازار نه مکانی نهادمند با فعالیت روزمره، بلکه رویدادی اقتصادی-اجتماعی است که در پاسخ به هم‌زمانی جریان‌ها شکل می‌گیرد: جریان کوچ، جریان کالا و جریان اطلاعات. چنین بازاری لزوماً فضایی مشخص و دائمی ندارد و ممکن است در هر نقطه‌ای که شرایط مهیا شود، ظهور کند. این برداشت با تمایز کلاسیک میان «بازار نهادمند»^۱ و «بازار موقعیتی»^۲ سازگار است ([Smith, 2021](#)).

تحلیل مردم‌نگارانه، این الگو نشان می‌دهد که اقتصاد روستاهای کوهستانی بازارمحور دارای چند ویژگی ساختاری متمایز است که آن‌را از الگوهای شهری کلاسیک جدا می‌کند؛ نخست، فصلی بودن تمرکز اقتصادی. تراکم فعالیت‌ها محدود به بازه‌های زمانی مشخص است و پس از پایان فصل، بخش بزرگی از زیرساخت انسانی و اقتصادی از هم می‌پاشد. این امر به معنای ناکارآمدی نیست، بلکه نشان‌دهنده انطباق دقیق با الگوی معیشتی دامداران کوچ نشین است ([Khazanov, 1994](#)). دوم، عدم تمرکز نهادی و نظارتی است که در این فضاها نه نهادی مشابه دولت وجود دارد. قواعد اقتصادی بیشتر براساس عرف، اعتماد متقابل، شبکه‌های خویشاوندی و شهرت فردی عمل می‌کند؛ همان‌چیزی که «پولانی» از آن به عنوان «درهم‌تیدگی»^۱ اقتصاد در روابط اجتماعی یاد می‌کند ([Polanyi, 1957](#)). سوم، ماژولار بودن واحدهای اقتصادی است که هر دکان یا کارگاه می‌تواند مستقل از دیگر

اجتماعی در اقتصاد «جاسازی نشده‌اند»، بلکه اقتصاد خود به نیروی سامان‌دهنده روابط اجتماعی بدل می‌شود.

۳. در مقابل، پولانی بازار موقعیتی را شکلی از مبادله می‌داند که در آن اقتصاد هم‌چنان درون روابط اجتماعی، زمانی و مکانی درهم‌تیده باقی‌مانده است. در این الگو، مبادله نه براساس قواعد انتزاعی و دائم، بلکه در پاسخ به موقعیت‌های خاص و گذرا شکل می‌گیرد؛ موقعیت‌هایی که از هم‌زمانی کنشگران، نیازها، تحرک جمعیت یا مناسبات اجتماعی ناشی می‌شوند. بازار موقعیتی ضرورتاً مکان ثابت یا تداوم نهادی ندارد و اغلب به صورت رویداد اقتصادی-اجتماعی ظاهر می‌شود که با پایان شرایط خاص، از میان می‌رود. از منظر پولانی، چنین بازاری نه نهاد مستقل، بلکه یکی از شیوه‌های انجام مبادله در جوامعی است که اقتصاد در ساختارهای خویشاوندی، منزلتی و زمانی جامعه حل شده و از آن قابل تفکیک نیست.

۱. درهم‌تیدگی (Embeddedness) به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن فعالیت‌های اقتصادی نه به صورت یک حوزه خودمختار، بلکه درون شبکه‌ای از روابط اجتماعی، فرهنگی، خویشاوندی و زمانی شکل می‌گیرند و معنا می‌یابند. در چنین نظامی، کنش اقتصادی از هنجارها، اعتماد متقابل و حضور اجتماعی تفکیک‌ناپذیر است و سازوکارهای مبادله بیشتر مبتنی بر تعامل رودررو و وابسته به بافت محلی اند تا قواعد انتزاعی و نهادمند.

۲. از دیدگاه «پولانی»، «بازار نهادمند» گونه‌ای از سازمان مبادله است که در آن اقتصاد از بستر روابط اجتماعی جدا شده و به عنوان حوزه‌ای نسبتاً خودمختار عمل می‌کند. در این نوع بازار، عرضه و تقاضا، قیمت‌گذاری و گردش کالاها براساس قواعد رسمی و پایدار تنظیم می‌شوند و مکان و زمان مبادله تثبیت شده است. بازار نهادمند مستلزم وجود زیرساخت کالبدی، نظم اداری و نوعی الزام نهادی است که کنشگران را به مشارکت منظم و تکرار شونده در مبادله وامی‌دارد. به بیان پولانی، این شکل از بازار نشانه وضعیتی است که در آن روابط

بوده باشند. در این خوانش، تمرکز اسناد، تولید و مبادله در شوش آغازیلامی را می‌توان نتیجه هم‌گرایی جریان‌ها دانست، نه الزاماً بازتاب یک نظام اداری متمرکز. این گذار تفسیری، زمینه را برای بازخوانی داده‌های باستان‌شناسی شوش فراهم می‌کند، موضوعی که در بخش بعدی به تفصیل بررسی خواهد شد.^۳

بازخوانی شوش در دوره آغازیلامی

در مدل‌های کلاسیک بین‌النهرینی، پیچیدگی اقتصادی معمولاً از طریق مجموعه‌ای از شاخص‌های کالبدی و نهادی شناسایی می‌شود؛ معماری یادمانی، انبارهای متمرکز، محله‌های اداری تفکیک شده و سازوکارهای بوروکراتیک پایدار که تولید، ذخیره و توزیع منابع را تحت نظارت یک مرکز سیاسی یا آئینی مدیریت می‌کنند (Adams, 1981; Postgate, 1992; Nissen, 2001). شهرهایی مانند «اوروک»، با معابد مرتفع، انبارهای بزرگ و تمرکز اسناد اداری در فضاهای خاص پیرامون معابد، نمونه‌های اعلای چنین الگویی به‌شمار می‌روند؛ الگویی که در آن قدرت سیاسی، سازمان اقتصادی و فضاهای رسمی به‌طور آشکار

اهمیت این تمایز برای باستان‌شناسی در آن است که فقدان زیرساخت‌های شهری، به‌معنای فقدان مبادله پیچیده نیست. لازم است تأکید شود که قیاس میان یک جامعه اوایل قرن ۲۰م. و اقتصاد آغازیلامی نه قیاسی زمانی، بلکه ساختاری است! تفاوت‌های فناورانه، جمعیتی و محیطی آشکار است و نباید نادیده گرفته شود. با این حال، آنچه قیاس را معتبر می‌سازد، همسانی منطق اقتصادی در شرایطی است که در آن‌ها تحرک جمعیت نقش محوری دارد، تولید و مبادله تابع ریتم فصلی است، و تمرکز نهادی ضعیف یا غایب است. این نوع قیاس محدود، امکان تصور اشکال بدیل سازمان اقتصادی را فراهم می‌کند؛ اشکالی که در چارچوب‌های کلاسیک شهری نامرئی باقی می‌ماند (Scott, 2009; Yoffee, 2005)؟! کاربرد این قیاس برای دوره آغازیلامی، نه در سطح شباهت صوری، بلکه در سطح مدل‌سازی مفهومی اقتصاد اهمیت می‌یابد. همان‌گونه که روستای کوهستانی می‌تواند در عین کوچکی، نقش اقتصادی فرمانطقه‌ای ایفا کند، مراکز چون شوش نیز می‌توانند نه «شهر» به‌معنای کلاسیک، بلکه گره‌های اقتصادی سیال در شبکه‌ای گسترده از تعاملات دشت-کوهستان

مواد خام و ارتباطات دوربرد با بین‌النهرین یا فلات مرکزی به‌طور هم‌زمان عمل می‌کرده‌اند. در چنین چارچوبی، مراکز مانند شوش می‌توانسته‌اند به‌عنوان گره‌های همگرایی جریان‌های متعدد عمل کنند، بی‌آنکه لزوماً تمامی این تعاملات تحت کنترل یک نظام اداری متمرکز سازمان‌دهی شده باشند.

۳. شواهدی مانند پاکت‌های گلی با آثار مهرهای چندگانه در محوطه‌هایی چون چغامیش نشان می‌دهد که فناوری‌های ثبت و کنترل کالا پیش از دوره آغازیلامی نیز وجود داشته‌اند. با این حال، حضور این ابزارها لزوماً به‌معنای شکل‌گیری یک نظام بوروکراتیک متمرکز نیست. پژوهش‌های متعددی نشان داده‌اند که ابزارهایی همچون توکن‌ها، بولاها و مهرها می‌توانستند در بسترهای متنوعی از مدیریت مبادله-از تعامل میان کنشگران مستقل تا نظارت بر انتقال کالا- به کار گرفته شوند و الزاماً بازتاب یک ساختار دولتی کامل نباشند. از این منظر، شواهد چغامیش را می‌توان بخشی از فرآیند تدریجی تکامل فناوری‌های حسابداری و کنترل مبادله در شبکه‌های اقتصادی گسترده‌تر دانست. بر این اساس، هر چند حضور ابزارهای اداری در شوش آغازیلامی اهمیت دارد، تفسیر آن‌ها لزوماً به یک مدل دولت‌محور محدود نمی‌شود و می‌توان آن‌ها را در چارچوب سازوکارهای تنظیمی در اقتصادی شبکه‌ای و چندکنشگری نیز فهم کرد؛ الگویی که در آن مراکز مانند شوش می‌توانسته‌اند به‌عنوان گره‌های مهم در شبکه‌های اقتصادی چندمقیاسی عمل کنند، بی‌آنکه تمامی این تعاملات تحت کنترل یک بوروکراسی متمرکز قرار داشته باشد.

۱. در این پژوهش، قیاس مردم‌نگارانه نه با هدف بازسازی مستقیم یک مرحله زمانی خاص در گذشته، بلکه برای ارائه مدلی تحلیلی از منطق سازمان اقتصادی در شرایطی با تحرک جمعیت و تمرکز نهادی محدود به کار گرفته می‌شود. از این رو، اعتبار این قیاس بر هم‌زمانی تاریخی استوار نیست، بلکه بر هم‌سانی ساختاری در شیوه‌های سازمان‌یابی مبادله تکیه دارد. اگرچه شوش در دوره آغازیلامی نسبت به بسیاری از مناطق دیگر ایران نشانه‌هایی از پیچیدگی شهری را نشان می‌دهد، این امر لزوماً به‌معنای شکل‌گیری الگوی کلاسیک شهر-دولت یا بوروکراسی کاملاً متمرکز نیست. همین سطح از پیچیدگی امکان بررسی اشکال ترکیبی و شبکه‌ای سازمان اقتصادی را برجسته می‌سازد؛ به‌ویژه در دوره‌ای که وجود اسناد اداری فرصت تحلیل رابطه میان تمرکز اسنادی و سازوکارهای اقتصادی غیرالزاماً متمرکز را فراهم می‌کند، امکانی که برای دوره‌های پیش‌تر به دلیل کمبود شواهد نوشتاری به‌مراتب محدودتر است.

۲. وجود شبکه‌های ارتباطی گسترده میان شوش، زاگرس، فلات مرکزی، جنوب‌شرق ایران و بین‌النهرین در اواخر هزاره چهارم پیش از میلاد با مدلی از سازمان اقتصادی شبکه‌ای سازگار است. در چنین الگویی، گره‌های مختلف می‌توانند در مقیاس‌های متفاوت با یک‌دیگر در تعامل باشند؛ به‌گونه‌ای که برخی ارتباطات در سطح محلی و منطقه‌ای و برخی دیگر در چارچوب شبکه‌های دوربرد مبادله شکل می‌گیرند. از این منظر، تحرک فصلی در محور زاگرس-خوزستان را می‌توان یکی از سطوح حرکت و تعامل در این شبکه دانست، نه تمام آن. بدین ترتیب، شبکه‌های مبادله احتمالاً ماهیتی چندلایه و چندمقیاسی داشته‌اند که در آن جریان‌های محلی دامداری، مبادلات منطقه‌ای

دستیابی به پیچیدگی اقتصادی یا مرحله‌ای ناتمام در مسیر شهرنشینی تلقی کرد؛ برداشتی که اغلب از مقایسه انتقادی با تجربه بین‌النهرین جنوبی ناشی می‌شود (Yoffee, 2005; Smith, 2021). برعکس، این الگو می‌تواند بازتاب انتخاب آگاهانه مدلی باشد که در آن هماهنگی اقتصادی از طریق توزیع کنشگری، انعطاف فضایی و هم‌پوشانی حوزه‌های تولید، مصرف و ثبت اداری حاصل می‌شده است (Polanyi, 1957; Earle, 1991; 1997). چنین مدلی با نظام‌های اقتصادی سازگار است که در آن‌ها کنترل منابع و تصمیم‌گیری نه در انحصار یک نهاد مرکزی، بلکه در دست مجموعه‌ای از واحدهای مستقل اما مرتبط، اعم از: خانوارهای بزرگ، گروه‌های خویشاوندی یا شبکه‌های حرفه‌ای، قرار دارد (Flannery, 1972; Blanton et al., 1996). از این منظر، شوش آغازیلامی را می‌توان به جای یک دولت‌شهر در حال شکل‌گیری، به مثابه چشم‌اندازی اقتصادی با چندین کانون هم‌زمان قدرت، تولید و تصمیم‌گیری فهم کرد (Yousefi et al., 2025). چشم‌اندازی که در آن پیچیدگی نه از طریق تمرکز کالبدی و بوروکراتیک، بلکه از راه تعدد کنشگران، پیوندهای شبکه‌ای میان آن‌ها و قابلیت انطباق با شرایط اجتماعی و محیطی حاصل می‌شود (Feinman, 2011; Smith, 2021). این خوانش، راه را برای تفسیر داده‌های اداری شوش، از پراکندگی الواح گرفته تا تنوع مهرها و شیوه‌های نشانه‌گذاری، به عنوان اجزای یک اقتصاد مازولار، سیال و غیرمتمرکز هموار می‌کند، نه استثنای مسئله‌ساز در برابر الگوی «کلاسیک» شهرهای بین‌النهرینی^۱.

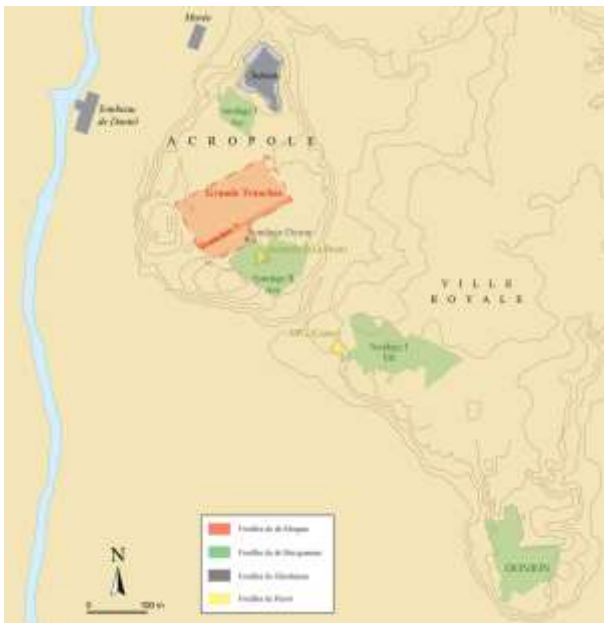
شوش نیست، بلکه می‌تواند نشان‌دهنده آن باشد که چنین فعالیت‌هایی در قالب ساختارهای معماری کوچک‌تر، پراکنده‌تر یا چند کارکردی سازمان یافته بوده‌اند؛ تفسیری که با الگوهایی مبتنی بر تمرکز موقعیتی فعالیت‌های اقتصادی و شبکه‌های چندکنشگری نیز سازگار است.

۱. افزایش تدریجی وسعت شوش لزوماً به معنای رشد خطی جمعیت دائمی یا شکل‌گیری یک مرکز شهری کاملاً متمرکز نیست و می‌تواند نتیجه چند فرآیند متفاوت باشد که با الگوهای اقتصاد شبکه‌ای نیز سازگارند. در باستان‌شناسی، گسترش فضایی محوطه‌ها اغلب بازتاب تجمع تدریجی فعالیت‌ها در طول زمان است، نه افزایش هم‌زمان جمعیت؛ به گونه‌ای که بخش‌های مختلف یک محوطه ممکن است در دوره‌های متفاوت مورد استفاده قرار گرفته و لایه‌های سکونت به صورت ناهم‌زمان در فضاهای جدید شکل گرفته باشند. از این رو، افزایش وسعت شوش از دوره شکل‌گیری به بعد می‌تواند تاحدی حاصل انباشت تدریجی فضاهای سکونت، کارگاهی و آئینی در طی چند سده باشد. افزون‌بر این، حتی در چارچوب اقتصادی مبتنی بر جریان‌ها، یک گره شبکه‌ای ممکن است به تدریج زیر ساخت‌های پایدار پشتیبان -مانند: انبارها، کارگاه‌ها،

درهم‌تنیده‌اند و تمرکز کالبدی بازتاب تمرکز اقتدار است (Jacobsen, 1984; Pollock, 2013; Algaze, 1993).

با این حال، داده‌های باستان‌شناختی شوش در دوره آغازیلامی به‌طور معناداری از این الگوی شهرمحور فاصله می‌گیرند. تاکنون، با وجود کاوش‌های گسترده، هیچ شواهد روشنی از کاخ، معبد بزرگ، انبارهای مرکزی یا محله‌های اداری تفکیک‌شده که بتوان آن‌ها را به یک نهاد متمرکز حکمرانی یا بازتوزیع نسبت داد، در شوش آغازیلامی شناسایی نشده است (Carter, 1980; de Mecquenem, 1910; de Miroshedji, 1981). این غیاب، به‌ویژه در محوطه‌ای با این حجم از شواهد اداری، مهرها، گل‌نشته‌ها و ابزارهای مدیریتی، تصادفی یا ناشی از کمبود داده به‌نظر نمی‌رسد، بلکه بیانگر منطق متفاوتی در سازمان‌دهی اقتصاد و قدرت است (Pittman, 1997; Dittmann, 1986). بررسی الگوی معماری و توزیع مواد فرهنگی در شوش نشان می‌دهد که فعالیت‌های تولیدی، ذخیره‌ای و اداری عمدتاً در فضاهای غیریادمانی و در دل بافت‌های مسکونی صورت می‌گرفته‌اند. کارگاه‌ها، فضاهای انبار و محل‌های ثبت و مهر کردن کالاها نه در ساختمان‌های شاخص یا مجزا، بلکه در قالب واحدهای کوچک، پراکنده و هم‌زیست با فضاهای سکونتی سازمان‌یافته بودند (Carter, 1980; Pollock, 2013; Pittman, 1997). به این ترتیب، اقتصاد شوش نه حول یک «مرکز» مسلط، بلکه در شبکه‌ای از نقاط متعدد و هم‌سنگ عمل می‌کرد. در این چارچوب، غیاب مرکزیت کالبدی را نباید به‌عنوان نشانه‌ای از ناکامی در

۱. بخش مهمی از کاوش‌های اولیه شوش - به‌ویژه کاوش‌های اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم توسط هیئت‌های فرانسوی - با استانداردهای روش‌شناختی امروزی فاصله داشت و در بسیاری موارد با رویکردی نسبتاً استخراجی انجام شد؛ رویکردی که می‌توانست به از دست رفتن بخشی از داده‌های لایه‌نگاری یا معماری منجر شود. با این حال، پلان‌ها و توصیف‌های بخش قابل توجهی از بناهای کشف‌شده در مجموعه انتشارات *Mission de la Délégation en Perse (MDP)* منتشر شده است. این گزارش‌ها، به‌ویژه در مورد آکروپل و شهر شاهی، شامل: نقشه‌ها، مقاطع و توصیف‌های نسبتاً دقیق معماری است که امکان ارزیابی دوباره داده‌ها را فراهم می‌کند. از این رو، هرچند روش‌های کاوش اولیه با استانداردهای کنونی قابل مقایسه نیست، اما داده‌های معماری اصلی به‌طور کامل از میان نرفته و بخش قابل توجهی از آن‌ها در دسترس پژوهشگران قرار دارد. بررسی این داده‌ها نشان می‌دهد که برای دوره آغازیلامی شواهد روشن از مجموعه‌های معماری اداری عظیم و برنامه‌ریزی‌شده - در مقیاسی مشابه برخی مراکز بین‌النهرین - چندان قابل تشخیص نیست. این امر لزوماً به معنای فقدان فعالیت‌های اداری در

تصویر ۴: پراکندگی گسترده آثار آغازیلامی شامل: گل نبشته‌ها، مهرها و اثرمهر در شوش (Palarde, 2022).

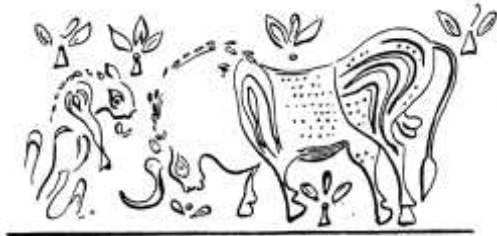
تنوع چشمگیر سبک‌های مهر در شوش آغازیلامی، چهار نوع مهر استوانه‌ای به‌علاوه یک گونه مهرهای مسطح، شاهدی کلیدی بر ناهمگنی اجتماعی و اقتصادی این جامعه است (Pittman, 1997). این تنوع را نمی‌توان صرفاً از منظر زیبایی‌شناختی یا تحول فنی توضیح داد؛ بلکه باید آن را بازتاب چندلایه‌ای کنشگران اقتصادی دانست. این تنوع به احتمال زیاد بازتابی از تمایزات ساختاری در مقیاس کنشگری اقتصادی و جایگاه‌های متفاوت کنشگران در شبکه مبادله و تولید بوده است. در چنین چارچوبی، هر سبک مهر را می‌توان حامل نوعی «منطق اقتصادی» و بیانگر سطح خاصی از دسترسی، مسئولیت و دامنه کنش دانست.

ساختارهای مدیریتی پایدارتر حرکت می‌کنند. در چنین شرایطی، با افزایش حجم منابع و تعاملات اقتصادی، نخبگان عالی‌ناگزیب بخشی از کارکردهای اجرایی را به سطوح پایین‌تر واگذار می‌کنند. این فرآیند می‌تواند به شکل‌گیری تدریجی یک سلسله‌مراتب اداری چندلایه بینجامد که در آن کنترل کلی در سطوح بالاتر حفظ می‌شود، اما اجرای بسیاری از فعالیت‌ها -مانند: ثبت، توزیع یا مدیریت منابع- در میان واحدها و کنشگران مختلف جامعه توزیع می‌گردد. در نتیجه، افزایش وسعت محوطه را می‌توان نه لزوماً نشانه شکل‌گیری یک بوروکراسی کاملاً متمرکز، بلکه بازتاب گسترش یک شبکه مدیریتی چندسطحی دانست؛ الگویی که می‌تواند زمینه‌های پیدایش ساختارهای حکومتی رسمی در مراحل بعدی را فراهم کند.

یکی از قوی‌ترین شواهد برای ماهیت غیرمتمرکز اقتصاد شوش آغازیلامی، پراکندگی فضایی مواد فرهنگی اداری است. گل‌نبشته‌های آغازیلامی، مهرها و اثرمهرها نه از ساختمان‌های رسمی، بلکه از کف فضاهای خانگی، کوچه‌ها، چاله‌های زباله، و آوارهای معماری به‌دست آمده‌اند (Pittman, 1997: 141). این الگوی کشف نشان می‌دهد که حسابداری، ثبت مبادله و کنترل ذخایر بخشی از کنش اقتصادی روزمره بوده است، نه فعالیتی انحصاری در اختیار نخبگان یا نهادهای مرکزی (تصویر ۴). به بیان دیگر، بوروکراسی در شوش آغازیلامی «تعییه شده» در زندگی روزانه بود، دقیقاً مشابه آنچه «پولانی» برای اقتصادهای غیرنهادمند توصیف می‌کند. اثرمهرها نیز همین تصویر را تقویت می‌کنند. پراکندگی آن‌ها در سراسر سکونتگاه و رهاشدن‌شان پس از بازشدن گل‌های مهر شده نشان می‌دهد که کنش «مهر زدن و شکستن گل مهر شده» عملی عادی و تکرار شونده بوده که توسط طیفی از کنشگران اقتصادی انجام می‌شده است. این نظام پاسخ‌گویی، نه از بالا به پایین، بلکه از طریق شبکه‌ای از عاملان مستقل، اما به‌هم‌پیوسته عمل می‌کرد.

فضاهای آئینی و سکونتگاه‌های گروه‌های واسطه- را جذب کند و به شکل‌گیری جمعیتی نیمه‌دائمی بینجامد که خود به گسترش کالبدی محوطه کمک می‌کند. همچنین مراکز مبادله در بسیاری موارد به تدریج کارکردهای دیگری همچون تولید تخصصی، آئین‌های جمعی یا ذخیره‌سازی منطقه‌ای را نیز در خود متمرکز می‌کنند؛ فرآیندی که می‌تواند موجب افزایش فضاهای ساخته شده شود، حتی اگر جریان‌های شبکه‌ای و دوره‌های همچنان عامل اصلی پویایی اقتصادی باقی بمانند. در چنین چارچوبی، گسترش فضایی شوش را می‌توان بازتاب فرآیندی دانست که طی آن یک گره مهم در شبکه‌های مبادله منطقه‌ای به تدریج ساختارهای پایدارتر و چند کارکردی را جذب کرده و در نتیجه در طول زمان توسعه یافته است.

شوش در این دوره ممکن است در مرحله‌ای انتقالی قرار داشته باشد که طی آن یک شبکه اقتصادی نسبتاً سیال به تدریج به سوی شکل‌گیری

B

تصویر ۵: سبک‌های کلاسیک اثر مهرهای آغازیلامی (A):
(B: Amiet, 1980a: 32, fig. 568
517 (تصاویر برگرفته از: Palarde, 2022).

در مقابل، سبک‌های سنگی لعاب‌دار و چرخ‌بُر، با آن‌که از نظر فنی پیشرفته‌اند، از تنوع تصویری و فراوانی کمتری برخوردارند. این ویژگی‌ها می‌تواند نشان‌دهنده پیوند آن‌ها با کنشگران تخصصی‌تر و حوزه‌های اقتصادی با دامنه محدودتر باشد؛ نظیر بازرگانان محلی، صنعتگران خاص یا گروه‌هایی که در شبکه‌های منطقه‌ای فعالیت می‌کرده‌اند. ماهیت نسبتاً «استاندارد شده» این سبک‌ها می‌تواند بیانگر نیاز به شناسایی سریع و قابل اعتماد در موقعیت‌های معاملاتی باشد؛ موقعیت‌هایی که کنشگران لزوماً در چارچوب روابط خویشاوندی عمل نمی‌کرده‌اند و به نشانه‌های فرادستی هویت اقتصادی نیاز داشته‌اند (تصویر ۶).

سبک کلاسیک، که فراوان‌ترین و از نظر فنی نیز پیچیده‌ترین گونه مهر در شوش آغازیلامی است، احتمالاً به کنشگران بزرگ مقیاس‌تر تعلق داشته است؛ کنشگرانی که توانایی سرمایه‌گذاری در تولید مهرهای با کیفیت بالاتر و نقش‌مایه‌های تثبیت شده را داشته‌اند.^۱ این گروه می‌تواند، شامل: خانوارهای مسلط، نهادهای آئینی محلی، یا شبکه‌های تولیدی گسترده‌ای باشد که در چند حوزه اقتصادی به‌طور هم‌زمان فعال بوده‌اند. تکرارپذیری نقش‌مایه‌ها در این سبک و پیوند آن‌ها با تیتراهای گل‌نشته‌های آغازیلامی نشان می‌دهد که مهرهای کلاسیک نقشی فراتر از ابزاری صرف برای کنترل کالا داشته‌اند و به مثابه نشان‌های هویتی پایدار برای واحدهای اقتصادی «مادر» عمل می‌کرده‌اند؛ واحدهایی که سایر فعالیت‌های تخصصی ذیل آن‌ها تعریف می‌شدند (تصویر ۵).

A

سبک از منطق تولید فردی یا موردی فراتر می‌رود و به‌وجود واحد‌های اقتصادی نسبتاً پایدار با هویت تثبیت‌شده اشاره می‌کند. سوم، هم‌نشینی این مهرها با تیتراها و قالب‌های تکرارشونده در گل‌نشته‌های آغازیلامی نشان می‌دهد که کارکرد آن‌ها صرفاً به کنترل فیزیکی کالا محدود نبوده، بلکه به نظام‌های شناسایی و انتساب نهادی پیوند داشته است. در این چارچوب، ارجاع به داده‌های قوم‌نگارانه صرفاً برای تقویت منطق تحلیلی رابطه میان سرمایه‌گذاری مادی، ثبات نمادین و مقیاس کنشگری اقتصادی به کار می‌رود؛ درحالی که تفسیر پیشنهادی اساساً بر هم‌گرایی شواهد باستان‌شناختی، الگوهای تکرارپذیر و تحلیل ساختاری نظام اداری شوش استوار است.

^۱ نسبت دادن مهرهای سبک کلاسیک به کنشگران بزرگ مقیاس‌تر بر تحلیل درون باستان‌شناختی الگوهای مادی استوار است، نه بر اتکای مستقیم به قیاس‌های قوم‌نگارانه. انتظار وجود یک قیاس قوم‌نگارانه یک به یک برای پدیده‌ای به‌شدت خاص، فناورانه و تاریخی مانند نظام مهرهای آغازیلامی واقع‌بینانه نیست؛ از این رو، استدلال اصلی بر هم‌گرایی چند دسته شواهد مادی تکیه دارد؛ نخست، پیچیدگی فنی و کیفیت بالای ساخت مهرهای این سبک مستلزم دسترسی به منابع، مهارت تخصصی و سرمایه‌گذاری زمانی و مادی بیشتر نسبت به سایر نمونه‌هاست؛ ویژگی‌ای که معمولاً با کنشگرانی با ظرفیت اقتصادی بالاتر هم‌بستگی دارد. دوم، تکرارپذیری و ثبات نقش‌مایه‌ها در این

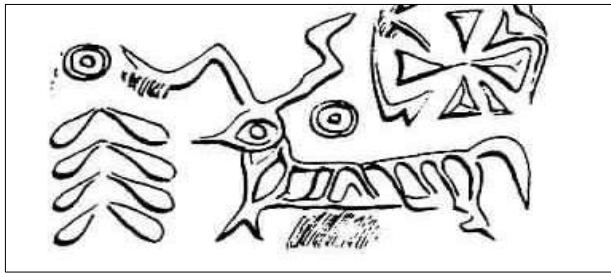
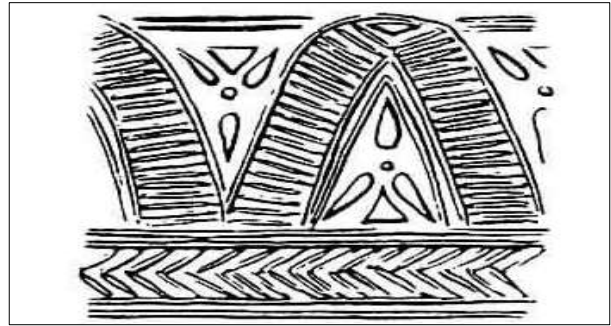

شکل ۷: سه‌بک‌های اثرمُهرهای آغازیلامی با حکاکی خطی (Incised)؛ شوش، آمیه، ۱۹۷۲: ۹۵، pl. 850؛ شوش، آمیه، ۱۹۷۲: ۲۰، pl. ۹۶ و fig. 870 (تصاویر برگرفته از: Palarde, 2022).

در نهایت، حضور محدود اما معنادار مُهرهای مسطح را می‌توان با کنش‌های اقتصادی گذرا، فصلی یا کم‌حجم پیوند داد. این مُهرها، که از نظر کارکردی انعطاف‌پذیرتر و از نظر تولید کم‌هزینه‌ترند، احتمالاً در بستر معاملاتی به کار می‌رفته‌اند که کنشگران آنها به صورت موقت وارد شبکه اقتصادی شوش می‌شده‌اند؛ برای نمونه، متخصصین مهاجر یا گروه‌هایی که تنها در بازه‌های زمانی خاص در چرخه مبادله مشارکت داشته‌اند. چنین کارکردی با ماهیت سیال اقتصاد شوش و پیوند آن با چشم‌انداز دشت-کوهستان هم‌خوانی دارد!

در مجموع، طیف سه‌بک‌های مُهر در شوش آغازیلامی را نمی‌توان بازتاب یک سلسله‌مراتب سخت، ایستا و از پیش تعریف‌شده دانست؛ بلکه این تنوع، بیانگر هم‌زیستی هم‌زمان کنشگران چندمقیاسی در قالب یک اقتصاد بازار محور و سیال است. در چنین اقتصادی، واحدهای بزرگ‌تر، گروه‌های تخصصی و تولیدکنندگان خرد، نه در یک نظام اداری متمرکز و رأس‌محور ادغام می‌شوند و نه تحت کنترل یک نهاد بازتوزیعی واحد قرار می‌گیرند، بلکه از طریق ابزارهای مشترک نشانه‌گذاری، مُهر و ثبت اطلاعات با یک‌دیگر در تعامل مستمر هستند؛ بدین ترتیب، مُهر نه ابزار اعمال فرمان از بالا، بلکه فناوری هماهنگ‌کننده در یک شبکه افقی از کنشگران تلقی می‌شود.

از این منظر، تنوع مُهرها یکی از شاخص‌های کلیدی اقتصاد ماژولار و غیرمتمرکز شوش آغازیلامی است. ماژولار بودن این

تصویر ۶: سه‌بک‌های اثرمُهرهای آغازیلامی از جنس استناتیت لعاب‌دار و مُهرهای تراش‌خورده با چرخ؛ A) لوبرن، ۱۹۷۱: ۱۱۹، pl. 3، XXII و fig. 59.4؛ آمیه، ۱۹۷۲: ۱۱۹، pl. 119 و fig. 1190 (تصاویر برگرفته از: Palarde, 2022).

سه‌بک حکاکی ساده، که از نظر فنی کم‌هزینه‌تر و از نظر تصویری کمتر پیچیده‌تر است؛ به احتمال زیاد به فعالیت‌های اقتصادی در مقیاس خرد تعلق داشته است. این مُهرها می‌توانند بیانگر کنشگری خانوارهای کوچک یا تولیدکنندگان خردی باشند که در مبادلات محدود، محلی و عمدتاً رودررو مشارکت داشته‌اند. سادگی این سه‌بک نه نشانه «ابتدایی بودن»، بلکه بازتابی از کارکرد موقعیتی آن است؛ در بافت‌هایی که اعتماد اجتماعی، شناخت شخصی و تداوم تعامل‌ها نقش محوری دارد، نیاز به ابزارهای پیچیده نشانه‌گذاری کاهش می‌یابد (تصویر ۷).

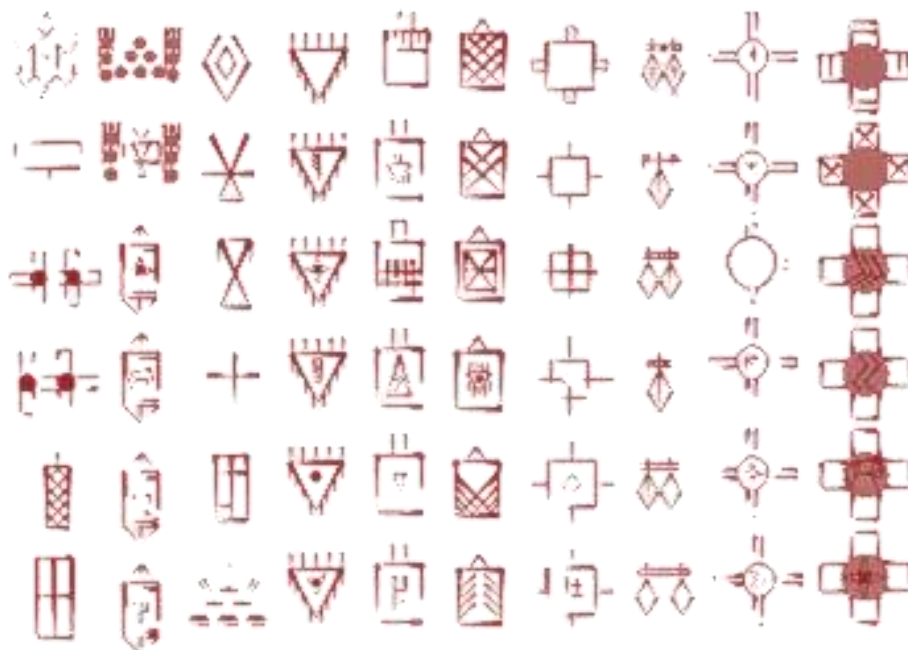
این چرخه اقتصادی را نشان می‌دهد. هم‌گرایی این شواهد امکان طرح این فرض را فراهم می‌کند که فعالیت‌های اقتصادی در شوش احتمالاً در قالب شبکه‌ای از واحدهای تخصصی یا نیمه‌تخصصی سازمان‌یافته بوده‌اند. در این چارچوب، کاربرد اصطلاح «بازار» بیشتر جنبه تحلیلی دارد و برای توصیف هم‌گرایی و تعامل این کنشگران در یک نظام اقتصادی پویا به کار می‌رود، نه برای بازسازی کامل یک نهاد اقتصادی مشخص با تمامی اجزا و خدمات آن.

۱. بازسازی رفتار اقتصادی در این پژوهش برپایه داده‌های قوم‌نگارانه مستقیم انجام نشده، بلکه بر تحلیل هم‌زمان چند شاخص مادی استوار است. تنوع اقلام ثبت‌شده در متون آغازیلامی به حضور حوزه‌های مختلف تولیدی -از جمله دامداری، کشاورزی و احتمالاً فعالیت‌های مرتبط با فرآوری یا توزیع- اشاره دارد. در کنار آن، ساختار تیرها و قالب‌های حسابداری در گل‌نشته‌ها از وجود واحدهای اقتصادی متمایز در فرآیند ثبت و گردش کالاها حکایت می‌کند، و الگوهای مُهرگذاری نیز حضور کنشگران متعدد با هویت‌های نسبتاً پایدار در

می‌کنند و به جای نمایش جا به جایی محموله‌های بزرگ در مسیرهای طولانی، بر ثبت تعاملات مشخص، محلی و قابل پیگیری تمرکز دارند (Pittman, 1997). هم‌زمان، کاهش چشمگیر مهرهای مرتبط با ظروف و محموله‌ها نشان می‌دهد که منطق اقتصادی غالب، دیگر بر جابه‌جایی راه دور کالا استوار نیست. این دگرگونی را نباید به‌عنوان نشانه‌ای از فروپاشی یا افول اقتصادی تفسیر کرد؛ بلکه شواهد، بیش از هر چیز از چرخشی آگاهانه در عقلانیت اقتصادی حکایت دارد. کاهش تجارت راه دور، اُفت شبکه‌های بازتوزیعی بزرگ مقیاس، و تمرکز بر مبادلات محلی، رودررو و موقعیتی، همگی با الگویی سازگارند که در جوامع دامدار-کشاورز کوچ‌رو و فصلی مشاهده می‌شود؛ جوامعی که در آن‌ها بازار نه نهادی ثابت، بلکه رخدادی مکرر و موقعیت‌مند است. در چنین چارچوبی، شوش آغازیلامی را می‌توان نه به‌عنوان «مرحله‌ای ناقص» از مسیر دولت-شهر، بلکه به مثابه نمونه‌ای بالغ از یک نظام اقتصادی بدیل درک کرد؛ نظامی که پیچیدگی خود را نه از تمرکز اداری و معماری یادمانی، بلکه از تنوع کنشگران، انعطاف نهادی و هم‌پوشانی شبکه‌های اقتصادی به دست می‌آورد. تنوع مهرها، پراکندگی فضایی کنترل، و تحول در فناوری‌های اداری، همگی اجزای درهم‌تنیده این عقلانیت اقتصادی‌اند، عقلانیتی که شوش آغازیلامی را در قلب چشم‌اندازی سیال، شبکه‌ای و چندمقیاسی قرار می‌دهد. یکی از صریح‌ترین شواهد برای درک ماهیت غیرمتمرکز اقتصاد شوش در دوره آغازیلامی را می‌توان در ساختار و تنوع «تیترا» گل‌نشته‌های اقتصادی مشاهده کرد. این ویژگی، شوش را به‌طور معناداری از نمونه‌های هم‌زمان میان‌رودانی، به‌ویژه متون اوروکی، متمایز می‌کند؛ زیرا در سنت‌های نوشتاری بین‌النهرین، گل‌نشته‌های اقتصادی عمدتاً فاقد تیترا مشخص‌اند و اطلاعات از طریق فهرست کالاها، مقادیر و گاه نام نهاد یا محوطه مرکزی منتقل می‌شود (Englund, 1988)، نه از طریق شناسایی صریح کنشگر اقتصادی (تصویر ۸).

نظام بدین‌معناست که هر واحد اقتصادی، خواه یک خانوار مسلط، یک شبکه تخصصی، یا یک کنشگر فصلی، دارای هویت نشانه‌ای مستقل است و می‌تواند بدون ادغام ساختاری در یک دستگاه مرکزی، در چرخه مبادله مشارکت کند؛ نتیجه چنین الگویی، نه یک نظام یکنواخت و سلسله‌مراتبی، بلکه موزاییکی از حوزه‌های اقتصادی هم‌زمان است؛ حوزه‌هایی که هر کدام منطق عملیاتی، ابزار نشانه‌گذاری و دامنه کنش خاص خود را حفظ می‌کنند و تنها در نقاط مشخصی از طریق بازار و مبادله به یک‌دیگر متصل می‌شوند. داده‌های فضایی اثرمهرها این خوانش را به‌طور عینی تقویت می‌کند. نزدیک به نیمی از مجموعه اثرمهرهای اداری شوش آغازیلامی، ۳۶۴ نمونه، بر روی فضاهای ذخیره‌سازی، به‌ویژه قفل‌های گلی درها و دیوارها شناسایی شده‌اند (Pittman, 1997). این الگو دلالتی بنیادین دارد؛ کنترل، حسابرسی و مسئولیت کالا نه در نقطه‌ای مرکزی، بلکه در محل ذخیره و در مقیاس واحدهای مستقل اعمال می‌شده است. برخلاف اقتصادهای بازتوزیعی که در آن‌ها کالا ابتدا به انبارهای مرکزی منتقل و سپس از نو توزیع می‌شود؛ در شوش آغازیلامی هر خانوار یا گروه اقتصادی، مدیریت، محافظت و پاسخ‌گویی نسبت به ذخایر خود را برعهده داشته است. چنین الگویی مستلزم منطقی متفاوت از قدرت و اعتماد است. در غیاب یک نهاد مرکزی ناظر، تضمین جریان اقتصادی نه از راه زور نهادی، بلکه از طریق هویت نشانه‌ای تثبیت شده، شناخت اجتماعی و مسئولیت محلی حاصل می‌شود. مهر در این نظام، به‌جای آن‌که ابزار کنترل از بالا باشد، بدل به ضمانتگر تعهدات افقی میان کنشگران می‌شود؛ سازوکاری که بیش از آن‌که سیاسی باشد، اجتماعی و مبتنی بر تداوم روابط است. این خوانش زمانی معنا و عمق بیشتری می‌یابد که دگرگونی سنت پاکت‌های گلی (بولاه‌ها) را نیز در نظر گرفت. در دوره‌های پیشین، به‌ویژه تحت تأثیر فرهنگی شوش B و هم‌زمان با شبکه‌های بین‌النهرینی، گلوله‌های گلی توخالی حاوی ژتون‌ها نقشی محوری در ثبت، کنترل و انتقال اطلاعات مربوط به مبادلات دوربرد و سیستم‌های بازتوزیعی گسترده ایفا می‌کردند (Schmandt-Besserat, 1986). این سیستم، ذاتاً برای مدیریت جریان‌های کالایی پیچیده و فرامحلی طراحی شده بود؛ اما در دوره آغازیلامی، این سنت اداری دستخوش تحولی ساختاری می‌شود: پاکت‌های گلی توخالی جای خود را به گل‌نشته‌های اقتصادی می‌دهند که مستقیماً اطلاعات را ثبت

محصول آزمایشگری اولیه در نوشتار دانست. این تیترا نه عناصر تزئینی اند و نه قراردادهای فرمال بی محتوا، بلکه به وضوح حامل اطلاعات هویتی اند و نقش بنیادینی در شناسایی کنشگران اقتصادی ایفا می کنند (Kelley, 2024). فراوانی و گوناگونی تیتراها، خود گواه آن است که نظام اقتصادی شوش با مجموعه ای متکثر از واحدهای فعال، مستقل و هم زمان سروکار داشته است که می بایست در فرآیند ثبت و حسابرسی از یک دیگر تمایز داده می شدند (تصویر ۹).

تصویر ۹: الف) ساختار نگارشی متون آغازیلامی (تصویر برگرفته از: CDLI)، ب) فراوانی و تنوع تیتراهای الواح آغازیلامی شوش (طرح از: نگارندگان، ۱۴۰۴).

تصویر ۱۰: تیتراهای دو سطحی گل نبشته های شوش که با ترکیب فرم پایه و افزایه های ثانویه، به طور هم زمان «کنشگر مادر» و «واحد فرعی فعال» را ثبت می کنند و بیانگر منطق اقتصادی ماژولار و سیال هستند (طرح از: نگارندگان، ۱۴۰۴).

چنین سازوکاری به طور کامل با اقتصادهای متمرکز و بازتوزیعی که در آنها همه کنش ها به یک نهاد مرکزی ارجاع داده می شوند، ناسازگار است. در عوض، این الگو با نظامی هم خوانی دارد که در آن تولید، ذخیره و مبادله توسط واحدهای متعدد، اما مرتبط انجام می شود؛ واحدهایی که استقلال عملیاتی دارند، اما از طریق نشانه های مشترک در یک زبان اقتصادی واحد با یک دیگر ارتباط برقرار می کنند. بدین معنا، تیترا نه نشانه های اداری سلسله مراتبی،

تصویر ۸: نمونه هایی از گل نبشته های اوروکی بین النهرین که تیترا و نشانگرهای صریح مالکیت یا نسبت دهی اطلاعات مشاهده نمی شود (برگرفته از: CDLI).

در مقابل، گل نبشته های آغازیلامی شوش از تنوع بالایی در تیتراها برخوردارند؛ تنوعی که به سختی می توان آن را تصادفی یا صرفاً

از منظر ساختاری، سامانه دو سطحی تیتراها، متشکل از یک «فرم پایه» (نظیر: مثلث پرمو، مربع-صلیب یا سایر اشکال تثبیت شده) به همراه افزایه های ثانویه، امکان ثبت هم زمان دو سطح از هویت اقتصادی را فراهم می کرد؛ از یک سو «کنشگر مادر» یا واحد کلان تر اقتصادی، و از سوی دیگر «واحد فرعی فعال» که در یک فعالیت یا تراکنش مشخص مشارکت داشت (Kelley et al., 2024; Dahl, 2005). این منطق نشانه ای به روشنی از ساختاری ماژولار است که در آن واحدهای کوچک تر می توانند به طور موقعیتی فعال یا غیرفعال شوند، بدون آن که انسجام یا هویت کلی شبکه اقتصادی دچار گسست شود (تصویر ۱۰).

۷. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بازاریابی در ماهیت اقتصادی شوش در دوره آغازیلامی، نشان داد که شواهد باستان‌شناختی، در سطح فضایی، اداری، مهری و نوشتاری، با الگوی کلاسیک اقتصاد متمرکز، بازتوزیعی و دولت-محور هم‌خوانی ندارند. در مقابل، مجموعه داده‌ها تصویری منسجم از یک نظام اقتصادی غیرمتمرکز، چندکشگری و مازولار ارائه می‌دهند؛ نظامی که پیچیدگی خود را نه از تمرکز نهادی و معماری یادمانی، بلکه از تنوع کنشگران، انعطاف نهادی و هم‌پوشانی شبکه‌های اقتصادی به دست می‌آورد. تحلیل فضایی شواهد اداری، به‌ویژه تمرکز اثرمهرها بر فضاهای انبارها در واحدهای مسکونی، نشان داد که کنترل و مسئولیت کالا در شوش آغازیلامی به‌طور محلی اعمال می‌شده است. این الگو با منطق اقتصادهای بازتوزیعی که در آن‌ها کالا نخست به انبارهای مرکزی منتقل و سپس توزیع می‌شود، در تضاد است و در عوض حاکی از سیستمی است که در آن هر خانوار یا واحد اقتصادی، مدیریت، حسابرسی و پاسخ‌گویی نسبت به ذخایر خود را برعهده داشته است. چنین سازمانی مستلزم نوعی عقلانیت اقتصادی است که در آن اعتماد اجتماعی، هویت نشانه‌ای و مسئولیت محلی جایگزین تمرکز قدرت نهادی می‌شوند. تنوع سبک‌های مهر در شوش آغازیلامی این خوانش را تقویت می‌کند. هم‌زیستی مهرهای کلاسیک، لعابدار، چرخ‌بر، نمونه‌های حکاکی‌شده ساده و مهرهای مسطح، نه بازتاب سلسله‌مراتبی خطی، بلکه نشانه‌ای از حضور هم‌زمان کنشگران اقتصادی در مقیاس‌های مختلف است؛ از خانوارهای مسلط و شبکه‌های تخصصی گرفته تا تولیدکنندگان خرد و کنشگران فصلی. این تنوع، به‌جای آن‌که نشانگر «ناهمگونی گذارگونه» باشد، بیانگر منطق یک اقتصاد مازولار است که در آن واحدهای اقتصادی مستقل می‌توانند بدون ادغام ساختاری در یک بوروکراسی مرکزی، در یک زبان نشانه‌ای مشترک با یک‌دیگر تعامل کنند. تحول در فناوری‌های اداری، به‌ویژه کاهش چشمگیر مهرهای متحرک و دگرگونی از پاکت‌های توخالی حاوی ژتون به گل‌نبشته‌های اطلاعات‌محور، نقطه عطفی در عقلانیت اقتصادی شوش آغازیلامی به‌شمار می‌آید. این تغییر نه به مثابه افول اقتصادی، بلکه به‌عنوان چرخش از منطق تجارت راه دور و بازتوزیع به‌سوی مبادلات محلی، رودررو و موقعیتی قابل تفسیر است. تمرکز بر ثبت مستقیم اطلاعات، پیگیری مسئولیت‌های مشخص و کاهش وابستگی به سیستم‌های کنترل فرامحلی، همگی

بلکه ابزارهای تنظیم رابطه میان کنشگران هم‌سطح‌اند. اهمیت این تیرها زمانی برجسته‌تر می‌شود که هم‌زمانی و هم‌نشینی آن‌ها با نقش مایه‌های مشابه در مهرهای سبک کلاسیک شوش آغازیلامی در نظر گرفته شود. شباهت‌های ساختاری و بصری میان برخی تیرها و نقش مایه‌های مهری نشان می‌دهد که نوشتار و مهرسازی دو «زبان مکمل» برای بیان هویت اقتصادی، مالکیت و مسئولیت بوده‌اند، نه دو ابزار تابع یک بوروکراسی مرکزی واحد. مهر، هویت کنشگر را در سطح فیزیکی و تعاملی تثبیت می‌کرد؛ درحالی‌که تیر گل‌نبشته همان هویت را در سطح حساب‌داری و ثبت اطلاعات بازنمایی می‌نمود. این هم‌زیستی دو نظام نشانه‌ای، به‌جای آن‌که به تمرکز اداری بینجامد، امکان انعطاف و تطبیق‌پذیری بیشتری را فراهم می‌ساخت. کنشگران اقتصادی می‌توانستند بسته به مقیاس و نوع فعالیت، از مهر، تیر نوشتاری یا ترکیبی از هر دو بهره‌گیرند، بی‌آن‌که ناگزیر به تبعیت از یک نهاد مرکزی الزام‌آور باشند. چنین الگویی، بیش از هر چیز، با بازارهای موقعیتی، مبادلات چهره‌به‌چهره و شبکه‌های اقتصادی سیالی سازگار است که در آن‌ها اعتماد، شناخت اجتماعی و هویت نشانه‌ای نقش محوری دارند.

در مجموع، تنوع ساختاری و فرمال تیرهای گل‌نبشته‌های آغازیلامی شوش را باید نه به‌عنوان مرحله‌ای گذار یا «ناپختگی اداری»، بلکه به مثابه بازتاب مستقیم واقعیت اجتماعی-اقتصادی این جامعه تفسیر کرد؛ اقتصادی چندکشگری، مازولار و غیرمتمرکز که برای کارکرد مؤثر خود نیازمند نظامی نشانه‌ای بوده است تا هم تفاوت‌ها را ثبت کند و هم امکان اتصال میان واحدهای مستقل را فراهم آورد. از این منظر، تیر گل‌نبشته‌های شوش آغازیلامی شاید روشن‌ترین شاهد درونی بر وجود عقلانیتی اقتصادی باشد که مسیر متفاوتی از الگوی دولت-شهر بین‌النهرینی را برگزیده است. درنهایت، موقعیت جغرافیایی شوش در حدفاصل کوهستان و دشت آن‌را به نقطه‌ای ایده‌آل برای هم‌گرایی دامداران، کشاورزان و صنعتگران بدل می‌کرد. کارگاه‌های فلزکاری و سفالگری مستقل، اما هم‌زمان، نشان می‌دهند که تولید نه متمرکز، بلکه شبکه‌ای بوده است. در این چارچوب، شوش آغازیلامی را می‌توان نه «پایتخت» یا «شهر-دولت»، بلکه چشم‌اندازی بازارمحور دانست؛ فضایی که در آن خانوارهای بزرگ، گروه‌های قومی و نهادهای نوپا از طریق ابزارهای مشترک اداری، اما بدون فرمانروایی متمرکز، اقتصاد را هماهنگ می‌کردند.

بازارمحور حیاتی است. در نهایت، قیاس مردم‌نگارانه با الگوهای معاصر اقتصادهای روستایی-کوهستانی زاگرس‌نشینان و بازارهای فصلی، مانند روستای چلگرد کوه‌رنگ، نشان داد که پیچیدگی اقتصادی الزاماً هم معنای تمرکز نهادی، شهر سلسله‌مراتبی یا دولت زود هنگام نیست. شوش آغازیلامی را می‌توان نمونه‌ای بالغ از یک مسیر تاریخی بدیل دانست؛ اقتصادی سیال، ماژولار و چندمقیاسی که پیچیدگی را از طریق اتصال شبکه‌های مستقل، نه انقیاد آن‌ها، تولید می‌کند. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود که شوش آغازیلامی نه به‌عنوان «مرحله‌ای ناتمام» در مسیر دولت-شهر بین‌النهرینی، بلکه به‌عنوان صورت‌بندی مستقلی از نظم اقتصادی در نظر گرفته شود؛ صورتی از پیچیدگی که از منظر نظری، امکان بازنگری جدی در مدل‌های تک‌خطی تکامل اقتصادی و شهری در فلات ایران، بین کوهستان-دشت زاگرس‌نشینان و با نگاهی جامع‌تر حتی خاور نزدیک باستان را فراهم می‌آورد. در این چشم‌انداز، شوش نه حاشیه‌ای تقلیدی، بلکه آزمایشگاهی تاریخی برای فهم تنوع راه‌های شکل‌گیری سازمان اقتصادی پیچیده است. بازسازی ارائه‌شده از ساختار فضایی و کارکردی شوش، که حاصل ترکیب داده‌های باستان‌شناختی، تحلیل نشانه‌های ابزارهای اداری و چارچوب نظری اقتصاد سیال است؛ این الگوی رشد شبکه‌محور را به صورت شماتیک نشان می‌دهد (تصویر ۱۱).

سازگار با اقتصادی‌اند که پویایی خود را از شبکه‌های محلی و فصلی می‌گیرد. در این میان، تیرهای گل‌نبشته‌های آغازیلامی شوش شاید صریح‌ترین و درونی‌ترین شاهد برای درک ساختار غیرمتمرکز این اقتصاد باشند. برخلاف متون هم‌زمان بین‌النهرینی که عموماً فاقد تیرند و کنش اقتصادی را در نسبت با نهادهای مرکزی تعریف می‌کنند، گل‌نبشته‌های شوش از تنوع بالایی در تیرها برخوردارند. این تنوع را باید بازتاب مستقیم تکثر کنشگران اقتصادی دانست، نه ویژگی فرمال نوشتار. سامانه دوسطحی تیرها، متشکل از فرم پایه و افزایه‌های ثانویه، امکان ثبت هم‌زمان هویت یک واحد کلان‌تر و واحدهای فرعی فعال را فراهم می‌کرد؛ الگویی که دقیقاً با منطق اقتصاد ماژولار هم‌خوان است، جایی که واحدهای زیرمجموعه می‌توانند بسته به نیاز فعال یا غیرفعال شوند، بی آن‌که هویت کلان فروپاشد. هم‌زمانی و هم‌پوشانی این تیرها با نقش‌مایه‌های مشابه در مهرهای سبک کلاسیک نشان می‌دهد که نوشتار و مهرسازی در شوش آغازیلامی دو ابزار تابع یک بوروکراسی متمرکز نبودند، بلکه به مثابه دو زبان مکمل برای بیان هویت اقتصادی، مالکیت و مسئولیت عمل می‌کردند. این هم‌زیستی نشانه‌ای، انعطاف نهادی بالایی ایجاد می‌کرد و به کنشگران امکان می‌داد بسته به موقعیت، از یکی یا هر دو زبان نشانه‌ای استفاده کنند؛ ویژگی‌ای که برای اقتصادهای شبکه‌ای و

و توزیع اقلام اقتصادی -به‌ویژه محصولات دامی و کشاورزی- و نیز شیوه به‌کارگیری مهرها و تیرهای تکرار شونده در گل‌نبشته‌ها متمرکز است؛ داده‌هایی که امکان استنباطی محتاطانه درباره نحوه سازمان‌یابی کنشگران اقتصادی و سازوکارهای مدیریت و ثبت مبادلات را فراهم می‌کنند.

^۱ هدف این پژوهش بازسازی جزئی فهرست خدمات یا تخصص‌های موجود در یک «بازار» به معنای مردم‌نگارانه آن نیست، بلکه تمرکز اصلی بر تحلیل الگوهای مادی و اداری بازتاب‌یافته در گل‌نبشته‌ها و نظام مهرهای آغازیلامی است؛ از این رو، ادعایی درباره شناسایی مستقیم و دقیق تمامی انواع خدمات یا حرفه‌های فعال در چنین فضای مطرح نمی‌شود. بررسی حاضر بر الگوهای ثبت

تصویر ۱۱: بازسازی پیشنهادی از الگوی فضایی و سازمان اقتصادی شوش در دوره آغاز ایلامی، مبتنی بر نظام بازار، بر اساس داده‌های باستان‌شناختی و تحلیل ابزارهای اداری (نگارندگان، ۱۴۰۴).

سپاسگزاری

رساندند. بدیهی است هرگونه کاستی باقی‌مانده برعهده نویسندگان است.

نویسندگان در پایان لازم می‌دانند مراتب سپاس و قدردانی صمیمانه خود را از داوران ناشناس نشریه ابراز کنند؛ داورانی که با دقت علمی، نکته‌سنجی و ارائه دیدگاه‌ها و پیشنهادهای ارزشمند، به غنای محتوایی و ارتقای کیفی این مقاله یاری

References

- Adams, R. M. (1966). *The evolution of urban society: Early Mesopotamia and prehispanic Mexico*. Chicago, IL: Aldine.
- Ahmadzadeh, L. (2021). Exposing Haute Terrasse and systematic excavation in Susa Acropole. *Pazhuhesh-hā-ye Bāstānshenāsi*, 49–60.
- Algaze, G. (1993). *The Uruk world system: The dynamics of expansion of early Mesopotamian civilization*. University of Chicago Press.
- Alizadeh, A. (2010). The rise of the highland Elamite state in southwestern Iran *Current Anthropology*, 51(3), 353–383. <https://doi.org/10.1086/652437>
- Amiet, P. (1980a). *La glyptique mésopotamienne archaïque* (2nd ed.). CNRS Éditions.
- Blanton, R. E., Feinman, G. M., Kowalewski, S. A., & Peregrine, P. N. (1996). A dual-processual theory for the evolution of Mesopotamian civilization. *Current Anthropology*, 37(1), 1–14. <https://doi.org/10.1086/204471>
- Callon, M. (1998). *The laws of the markets*. Oxford: Blackwell.
- Carter, E. (1980). *Excavations in Ville Royale I at Susa: The third millennium BC occupation*.
- Charvát, P. (1988). *Archaeology and social history: The Susa sealings, ca. 4000–2300 B.C.* *Paléorient*, 14(1), 53–63. <https://doi.org/10.3406/paleo.1988.4439>
- Childe, V. G. (1950). The urban revolution. *Town Planning Review*, 21, 3–17. <https://doi.org/10.3828/tpr.21.1.k853061t614q42qh>
- Costin, C. L. (1991). Craft specialization: Issues in defining, documenting, and explaining the organization of production. *Archaeological Method and Theory*, 3, 1–56.
- Cunningham, J. J., & MacEachern, S. (2016). Ethnoarchaeology as slow science. *World Archaeology*, 48(5), 628–

641. <https://doi.org/10.1080/00438243.2016.1260046>
- Dahl, J. L. (2009). Early writing in Iran: A reappraisal. *Iran*, 47, 23–31. <https://doi.org/10.1080/05786967.2009.11864757>
- Dahl, J. L. (2005). Complex graphemes in Proto-Elamite. *Cuneiform Digital Library Journal*, 2005(3). <https://cdli.earth/articles/cdlj/2005-3>
- Dahl, J. (2019). Proto-Elamite tablets and fragments (Textes cunéiformes du Louvre 32). Khéops / Louvre Éditions.
- de Mecquenem, R. (1910). Compte-rendu sommaire des fouilles de Suse de l'hiver 1909–1910. *Bulletin de la Délégation en Perse*, 1, 44–47.
- de Miroschedji, P. (1981). Fouilles du chantier Ville Royale II à Suse (1975–1977) I: Niveaux élamites. *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 12, 6–136.
- Dittmann, R. (1986). Seals, sealings and tablets: Remarks on the changing pattern of administrative control from the late Uruk to the Proto-Elamite period at Susa. In U. Finkbeiner & W. Röllig (Eds.), *Gamdat Nasr period or regional style?* (pp. 332–366). Ludwig Reichert Verlag.
- Earle, T. (1991). *The evolution of chiefdoms*. Cambridge University Press.
- Earle, T. K. (1997). *How chiefs come to power: The political economy in prehistory*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503616349>
- Englund, R. K. (1988). Administrative timekeeping in ancient Mesopotamia. *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 31(2), 121–185. <https://doi.org/10.1163/156852088X00070>
- Feinman, G. M. (2013). The emergence of social complexity. *Journal of Archaeological Research*, 21(4), 341376. <https://doi.org/10.1007/s10814-013-9070-7>
- Flannery, K. V. (1972). The cultural evolution of civilizations. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 3, 399–426. <https://doi.org/10.1146/annurev.es.03.110172.002151>
- Frachetti, M. D. (2012). *Pastoralist landscapes and social interaction in Bronze Age Eurasia*. University of California Press.
- Frangipane, M. (Ed.). (2010). *Economic centralisation in formative states: The archaeological reconstruction of the economic system in 4th millennium Arslantepe*. Sapienza University.
- Ghirshman, R. (1939). *Fouilles de Sialk, près de Kashan 1933, 1934, 1937 (Vol. II)*. Musée du Louvre Département des Antiquités Orientales.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks (Q. Hoare & G. Nowell Smith, Eds. & Trans.)*. International Publishers.
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481–510. <https://doi.org/10.1086/228311>
- Helwing, B. (2004). The beginning of Proto-Elamite in the central plateau of Iran (S. Malek Shemirzadi, Trans.). In *Pottery of Sialk* (pp. 149–159). Cultural Heritage Organization Publication. [In Persian]
- Helwing, B. (2007). The rise and fall of Bronze Age centers around the Central Iranian Desert: A comparison of Tappe Hesar II and Arisman. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 38, 35–48.
- Hessari, M., Bernbeck, R., & Pollock, S. (2021). A brief report on new radiocarbon dates from Tappeh Sofalin, Pishva, Iran. *Journal of Archaeological Studies*, 12, 4–24.
- Jacobsen, T. (1984). Early political development in Mesopotamia. In J. Renger (Ed.), *Toward an image of Tammuz and other essays on Mesopotamian history and culture* (pp. 132–156). Harvard University Press. https://doi.org/10.1163/9789004384477_009
- Kantor, H. J., & Delougaz, P. (1996). *Choga Mish (Vol. 1): The first five seasons, 1961–1971 (OIP 101)*. Oriental Institute of the University of Chicago.
- Kelley, K. (2024). Images hidden in script: The invention of writing in ancient Iran. In S. Ferrara, M. Cartolano, & L. Ottaviano (Eds.), *Talking images: The interface between drawing and writing* (pp. 71–94). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781032712970>
- Kelley, K., Cartolano, M., & Ferrara, S. (2024). Seals and signs: Tracing the origins of writing. *Antiquity*, 99(403), 64–82.
- Khazanov, A. M. (1994). *Nomads and the outside world (2nd ed.)*. University of Wisconsin Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to Actor-Network Theory*. Oxford University Press.

- <https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001>
- Le Brun, A. (1971). Recherches stratigraphiques à l'Acropole de Suse 1969–1971. Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran, 1, 163–216.
- McCown, D. E. (1942). The comparative stratigraphy of early Iran (Studies in Ancient Oriental Civilization 23). Oriental Institute of the University of Chicago.
- McCown, D. E. (1949). Archaeological news, Iran. American Journal of Archaeology, 53, 53–54.
- Mutin, B., & Lamberg-Karlovsky, C. (2014). The Proto-Elamite settlement and its neighbors: Tepe Yahya Period IVC (American School of Prehistoric Research Monograph Series). <https://doi.org/10.2307/500670>
- Nissen, H. J., Damerow, P., & Englund, R. K. (1993). Archaic bookkeeping: Early writing and techniques of economic administration in the ancient Near East. University of Chicago Press.
- Paladre, C. (2022). Les sceaux-cylindres proto-élamites: Productions d'un phénomène revisité (Unpublished doctoral dissertation). Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.
- Petrie, C. A. (2013). Ancient Iran and its neighbors: The state of play. In C. A. Petrie (Ed.), Ancient Iran and its neighbours: Local developments and long-range interactions in the fourth millennium BC. Oxbow Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dn46>
- Pittman, H. (1997). The administrative function of glyptic art in Proto-Elamite Iran: A survey of the evidence. Res Orientalis.
- Pollock, S. (2013). Scales, difference, and mobility. In C. Petrie (Ed.), Ancient Iran and its neighbours: Local development and long-range interactions in the fourth millennium BC (pp. 379–383). Oxbow Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dn46.23>
- Polanyi, K. (1957). The great transformation: The political and economic origins of our time. Beacon Press. (Original work published 1944)
- Postgate, J. N. (1992). Early Mesopotamia: Society and economy at the dawn of history. Routledge.
- Powell, W. W. (1990). Neither market nor hierarchy: Network forms of organization. Research in Organizational Behavior, 12, 295–336.
- Scheil, V. (1905). Documents en écriture proto-élamite (MDP 6). Leroux.
- Scheil, V. (1923). Textes de comptabilité proto-élamites (MDP 17).
- Scheil, V. (1935). Textes de comptabilité (MAIP 26).
- Schmandt-Besserat, D. (1986). The origins of writing: An archaeologist's perspective. Written Communication, 3(1), 31–45. <https://doi.org/10.1177/0741088386003001003>
- Scott, J. C. (2009). The art of not being governed: An anarchist history of upland Southeast Asia. Yale University Press.
- Simon, H. A. (1962). The architecture of complexity. Proceedings of the American Philosophical Society, 106(6), 459–474.
- Smith, M. E. (2021). Urban life in the distant past. Cambridge University Press.
- Wylie, A. (1985). The reaction against analogy. Advances in Archaeological Method and Theory, 8, 63–111. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-003108-5.50008-7>
- Yoffee, N. (2005). Myths of the archaic state: Evolution and complexity in the ancient Near East and Mesoamerica. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511489662>
- Yousefi, R., Afshari Salaki, H., & Etemadifar, D. (2025). Bridging the gap: Godin Tepe and the origins of Proto-Elamite communities. Journal of Archaeological Studies, 17(2), 97125. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2025.392835.143343>